

FIKİH USÛLÜNDE HİLÂF-I EVLÂ KAVRAMI*

Dr. Öğr. Üy. Hasan ÖZER**

Özet: Her ilim dalının tarihi süreç içerisinde oluşmuş kendine has dili ve ıstılahları vardır. Bu dile ve ıstılahlara hâkim olmadan o ilim dalını arka planıyla kavrayıp, yeterince anlama imkânı yoktur. Şer'î ilimlerin en önemlilerinden biri olan fıkıhın da kendine özgü dili ve ıstılahları bulunur. Bunlar bilinmeden fıkıh sahasında derinleşmek ve bu alanda doğru bilgi üretmek mümkün değildir. Bu yüzden Ebû Hafs Ömer en-Nesefî gibi bazı âlimler, sırf fıkıh terminolojisiyle ilgili eserler telif etmişlerdir. Bazı kelimeler, birden fazla ilim dalında terim olarak ortak kullanılmakta, ilgili ilme göre anlamları değişmekte ve bazı durumlarda karışıklığa da yol açabilmektedir. Dolayısıyla kavramların hangi anlamda doğru kullanıldığının bilinmesi metnin de doğru anlaşılmasını sağlayacak, bu da kavramlarla düşünen insan zihninin doğru bilgi üretmesine imkân verecektir. Bu yazıda, *terk-i mendûb*, *terk-i müstehab*, *mekrûh* ve *lâ be'se* gibi manalara gelen *hilâf-ı evlâ* kavramının, kelime ve ıstılah tanımları ele alınmıştır. İlk dönemlerde hakkında pek fazla bilgi bulunmayan bu terimin, hicrî beşinci asırdan itibaren kullanıldığı görülmektedir. Bu itibarla hicrî beşinci asırdan itibaren bu terimin hangi anlamlarda kullanıldığı, Hanefî mezhebi başta olmak üzere diğer mezheplerden örnekler üzerinde yükümlülük kuramı çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmış ve ayrıca konu değişik meselelere ait örneklerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hilâf-ı evlâ, Terk-i evlâ, Lâ be'se (bih), Mendûb, İslâm Hukuku.

The Concept of *Khilaf al-Awla* within the Context of the Theory of Obligatory Rules in Usul al-Fiqh

Abstract: Every branch of science has its own language and terminology that has emerged through its historical development. It is impossible to fully recognize and understand that branch of science with its background without fully grasping its language and terminology. Naturally, as one of the most important branches of Islamic sciences, fiqh also has its own particular language and terminology. Without knowing that terminology neither going into the deeper roots of fiqh nor producing correct knowledge in it is impossible. Some words in fiqh are used commonly as term and change in meaning accordingly. These usages may lead to confusions in some cases. Thus, knowing which concepts are used correctly for which meanings will result in understanding that text truly, which in turn make it possible for human mind that thinks through concepts produce accurate knowledge. This paper will examine the meaning and usages of the term *khilaf al-awla*, which have several meanings such as *mandub*, *mustehab*, *makruh* and *la ba'sa*. The term, about which was very little said in the early periods, has been in frequent usage after the fifth century Hegira. The work will try to present in which meanings the term was used within the context of the theory of obligatory rules after the fifth century Hegira, with examples from the four fiqh madhahib. Additionally, the subject matter has been supported with more examples from several cases from the Hanefites.

Keywords: *Khilaf al-awla*, *Tark al-awla*, *Lâ ba'sa Bih*, *Mandub*, *Islamic Law*.

** Bu makalenin özet mahiyetindeki ilk hali *Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*'nde (Hasan Özer – Rifat Atay, "Fıkıh Usûlünde Teklifi Hükümler Teorisi Bağlamında Hilâf-ı Evlâ Kavramı" *Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi* bildiriler kitabı, 25-27 Kasım 2017, Antalya: Gece Kitaplığı, 2017, s. 55-67) yayımlanmıştır.

** Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, hasankafiyeci@gmail.com

GİRİŞ

Hilâf-ı evlâ/hilâfu'l-evlâ, “خلاف” ve “الأولى” kelimelerinden oluşmuş bir usûl-ı fıkıh terimidir. *Hilâf-ı evlâ* kavramı; hilâf-ı edeb, terk-i evlâ ve zıdd-ı evlâ gibi isimlerle de adlandırılmaktadır.¹ Hilâf, sözlükte “muhalefet etmek, karşı gelmek, aykırı davranmak, uzlaşmamak, âdet ve kâidenin aksine olmak, ittifak etmemek ve zıtlaşmak” gibi anlamlara gelir.² Başka bir anlatımla “hilâf, ihtilâf ve muhâlefet”, gerek eylemleri gerekse tavırları ile olsun herkesin farklı yol ve metot takip etmesi manasındadır.³ İstilahta ise hilâf, “gerçeği ortaya koymak veya batılı ortadan kaldırmak için, zıt görüşlü iki kişi arasında cereyan eden tartışma” demektir.⁴ Evlâ kelimesi de sözlükte “daha layık, daha çok hak eden, en yakın, daha uygun ve daha münasip” gibi manalara gelmektedir. Meselâ, “filan bu işe filandan daha layıktır yani daha hak sahibidir, daha uygundur ve daha yakındır” denildiği zaman *evlâ* kelimesi kullanılmaktadır.⁵

Bir terkip olarak “ister maddi olsun ister manevi olsun bir işte daha çok hak eden ve daha layık olan bir eyleme aykırı davranmaktır.”⁶ şeklinde tanımlanan *hilâf-ı evlâ*'nın terim olarak birçok tanımı olup, bunları şöyle sıralayabiliriz:

- “*Hilâf-ı evlâ*; şer‘an mendûb ve müstehab gibi fiilleri terk etmek demektir. Şâri‘ bu tür eylemler hakkında özel bir sıya/kipile nehyde bulunmaz.”⁷

- Hakkında sarih nas bulunmayan bir konuda duruma ve eğilime göre terkedilmesi (yapılmaması) tercih edilen eylem/ fiildir.⁸

- Şâri‘in, şer‘î olarak özel bir kiple terkedilmesini yasaklamadığı bütün müstehab ve mendûb işlerin terkedilmesidir.⁹

1 Çetintaş, *İlk Beş Asır Fıkıh Usulü Literatüründe Teklifi Hüküm Terminolojisi*, s. 268; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

2 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, “خلف” maddesi; Abdürrezzak Abdurrahman Salim Ebû Umra, *Hilâfu'l-evlâ inde'l-usûliyyin diraseten usûliyyeten mukâraneten*, s. 33-34; Özen, “Hilâf”, *DİA*, XVII, 527; Muhammed b. Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 8; http://faculty.imamu.edu.sa/cil/maalmubark/pages/default_01.aspx

3 Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât* s. 294.

4 Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 164-165; Kefevî, *el-Külliyât* s. 355.

5 İbn Fâris, *Mucemu mekâyisü'l-lüğa*, VI, 141; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, “ولي” maddesi, VI, 141; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 172; Meryem Muhammed Salih ez-Zâfirî, *Mustalahâtu'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, s. 213-214; Muhammed b. Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 8; Özer, Hasan, “Fıkıh Literatüründe Yükümlülük Kuramı Bağlamında “Lâ Beşe (Bih)” Kavramı”, s. 21-22.

6 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 34.

7 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 41.

8 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 35.

9 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 41.

Yapılması evlâ olanın yani müstehabın terk edilmesi anlamına gelen *hilâf-ı evlâ*'ya; hilâf-ı edeb, terk-i evlâ ve zıdd-ı evlâ da denilir.¹⁰

Hilâf-ı evlâ ile ilgili bazı fıkıh kitapları ve hadis şerhlerinde şu tariflere de yer verilmiştir:

“*Hilâf-ı evlâ*, genel bir yasaklamanın içine dâhildir, mekrûh ise özel bir nehiy siygası/kipi ile gelir.”¹¹ “Kerâheti hafif olan mekrûh ise, özel bir nehiy siygası ile nehyedilmeyen yasağın/*menhiyyun anh* ismidir.”¹² “Terketme talebi kesin olmayan özel bir nehiy ile olursa mekrûh, değilse *hilâf-ı evlâ*'dır.”¹³ “*Hilâf-ı evlâ*'da kuşluk namazını terketmek örneğinde olduğu gibihangi bir yasak siygası yoktur, tenzihen mekrûhta ise bir yasak siygası/kipi vardır.”¹⁴

Hanefîler bu hususta Şafiîler ile aynı görüşte olmakla birlikte¹⁵ bu ayrımı dikkate almamışlardır. Nitekim onlara göre tenzihen mekrûhun terk edilmesi yapılmasından evlâ olduğu için tenzihen mekrûh, *hilâf-ı evlâ* ile eş anlamdadır.¹⁶ Ancak bir şeyin *hilâf-ı evlâ* olabilmesi için kuşluk ve gece namazı gibi her durumda geçerli (munzabıt), açık ve belirli olması gereklidir. Böyle olmayan mendûbların terk edilmesine mekrûh denilemez. Aksi halde insan nafîle namaz kılmadığı, sadaka vermediğinde de mekrûh bir davranışta bulunmuş sayılırdı.¹⁷ Yine fakihler *hilâf-ı evlâ*'yı mekrûh ile mubah arasında bir derece/kategori olarak görmekle birlikte usulcüler, onu mekrûhtan bir nevi sayıp bu ayrımı reddetmişlerdir. Onlara göre sünnetin nasıl ki müekked ve gayri müekked şeklinde dereceleri varsa, mekrûhun da bir takım dereceleri mevcuttur.¹⁸ Şafiî âlimi Zerkeşi (ö. 794/1392), *hilâf-ı evlâ* konusunda usulcüler ile fakihlerin yaklaşımlarını şöyle hülâsa etmektedir:

“Usulcüler, *hilâf-ı evlâ*'yı ihmal etmişlerdir. Bu konuyu esaslı bir şekilde ele alanlar fakihlerdir. *Hilâf-ı evlâ*, kerâhet ile ibaha arasındaki manayı ifade eden bir kavramdır. Fakihler de, mekrûh ya da *hilâf-ı evlâ* olup olmadığı konusunda çoğu durumlarda ihtilaf etmişlerdir. Örneğin abdestten sonra kurulanmak amacıyla elleri silkelemek

10 Çetintaş, *İlk Beş Asır Fıkıh Usulü Literatüründe Teklifi Hüküm Terminolojisi*, s. 268; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

11 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri şerhu Sahihî'l-Buhârî*, XI, 578.

12 Ramlı, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Hâşiyetü Ahmed b. Abdirezzak el-ma'rûf bi'l-Mağribî er-Reşid ile beraber), I, 136.

13 Ramlı, *Gâyetü'l-beyân şerhu Zebd b. Raslân*, tsz., s. 22.

14 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, s. 257; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* I, 412-413.

15 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* II, 424-425; IV, 185-188, 202.

16 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 413, 439.

17 Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhîr fî usûli'l-fikh*, I, 302-303.

18 Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhîr*, I, 302-303.

veya havlu ile kurulanmak konusu bunlardandır (...). (...) gerçek şudur ki, *hilâf-ı evlâ*, mekrûhun bir nevidir. Sünnetin olduğu gibi, mekrûhun da dereceleri vardır. Bu bakımdan *hilâf-ı evlâ*'yı, mekrûhtan ayrı bir kategori kabul etmek uygun olmaz. Aksi halde teklifi hükümlerin sayısı altı olur ki, bu bilinene terstir. Yahut (*hilâf-ı evlâ* mekrûhtan ayrı müstakil bir vasıf kabul edilirse) *hilâf-ı evlâ* şeriatın dışında bir şey sayılır, hâlbuki böyle değildir.¹⁹

Malikîler ise Şâfiîler'den farklı olarak bir şeyin yapılması hususundaki talebin kuvvetini dikkate almışlar ve sünnet-i müekkedede gibi talebi kuvvetli olanın terk edilmesine mekrûh, talebi kuvvetli olmayanın terk edilmesine ise *hilâf-ı evlâ* demişlerdir.²⁰

Hanbelîler de bu hususta “hakkında açık bir nass olmayan ve yapılması terk edilmesine tercih edilen şeydir”²¹ şeklindeki tanımlarıyla Şâfiîler ile aynı kanaati paylaşmışlardır.

Hanefî fakihlerinden İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), mekrûh ile *hilâf-ı evlâ*'yı karşılaştırıp, ikisinin ayrı kavramlar olduğunu şöyle açıklamıştır: “*Hilâf-ı evlâ*da herhangi bir yasak siygası/kipi yoktur; kuşluk namazını terketmek bunun örneğidir. Tenzihen mekrûhta ise bir yasak kipi vardır.”²² İbn Nuceym'e göre müstehabın terkedilmesi mekrûhluğu gerektirmez, zira mekrûh için özel bir delilin olması gerekir.²³ İbn Âbidîn ise görüşünü; “müstehabı terk etmek mekrûh değil, *hilâf-ı evlâ*dır. Onu terk etmek mekrûhluğu gerektirmez, binaenaleyh mekrûhluk için özel bir nehiy kipi olması gerekir, *hilâf-ı evlâ* için ise özel bir nehiy kipi yoktur” şeklinde ortaya koyarve “tenzihen mekrûhun kaynağı *hilâf-ı evlâ*dır” sözünü de problemlili bulup şöyle bir değerlendirmede bulunur:

“*Hilâf-ı evlâ*, mekrûhtan daha genel bir kavramdır; sonuç olarak bütün tenzihen mekrûhlar *hilâf-ı evlâ*dır, fakat her *hilâf-ı evlâ* tenzihen mekrûh değildir. *Hilâf-ı evlâ* mekrûh olamaz, zira onun için özel bir delil yoktur. Kuşluk namazı kılmayı terketmenin hükmüyle ilgili özel bir delilin olmaması gibi. Netice itibarıyla şöyle bir sonuca varılabilir: Müstehabın terkedilmesi *hilâf-ı evlâ*dır, özel bir delil olmadığı için mekrûhluk gerekmez. Çünkü kerâhet şer'î bir hükümdür; şer'î hüküm için de delil gerekir.”²⁴

19 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 302-303.

20 Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasari Halîl*, I, 56.

21 İbn Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed. (ö. 1346/1927), *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* s. 63-64. Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

22 Ahmed b. Ali b. Tağlib b. es-Sââtî, *Nihâyetü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, s. 184; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, s. 257; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 412-413. Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 21.

23 İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 248.

24 Geniş bilgi için bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV, 185-188, 202.

Bu bilgilerin ışığında konu ile ilgili mezheplerin yaklaşımlarını şöyle hülâsa etmek mümkündür:

- Hanefilere göre mekrûh ile *hilâf-ı evlâ* arasındaki en büyük fark; mekrûhta delilin olması, *hilâf-ı evlâ*'da ise delilin olmamasıdır.

- Malikîler, daha önce de ifade edildiği gibi, bir şeyin yapılması hususundaki talebin kuvvetini dikkate almışlar, sünnet-i müekkelede gibi talebi kuvvetli olanın terk edilmesine mekrûh, talebi kuvvetli olmayanın terk edilmesine ise *hilâf-ı evlâ* demişlerdir.²⁵

- Şafîîler, mekrûh ile *hilâf-ı evlâ*'yı karşılaştırmışlar ve aralarındaki farkı şöyle belirtmişlerdir: Eğer bir fiilin yapılması terk edilmesinden evlâ olur ve terk edilmesi hususunda “şunu yapmayın” veya “size şu eylemi yapmayı yasaklıyorum” gibi özel bir nehiy olursa, bu mekrûh, özel bir nehiy değil de genel bir nehiy olursa *hilâf-ı evlâ* olur. İşlenmemesi hakkında özel bir nehiy olmadığı için *hilâf-ı evlâ*, kerâhet derecesine ulaşmaz.²⁶ İmâmü'l-Harameynel-Cüveynî de söz konusu ayırımı müteahhirîn ulemanın ortaya koyduğunu söylemiştir. Zira mütekaddimîn ulema, mekrûhu hem hakkında özel bir nehiy bulunan²⁷ hem de bulunmayan meseleler için kullanmışlar ve mendûba sünneti müekkelede denmesi gibi, hakkında özel bir nehiy gelmiş olan mekrûha, “kuvvetli bir şekilde mekrûh” demişlerdir.²⁸ Şafîî'ler, bu manada nehyi; “nehy-i tahrîm, nehy-i kerâhet, nehy-i tenzîh”²⁹ şeklinde üç kısma ayırmışlar; birincisi ile haramı, ikincisi ile mekrûhu, üçüncüsü ile de *hilâf-ı evlâ*'yı kastetmişlerdir.³⁰

- Hanbelîler de bu konuda Şafîîler ile yaklaşık aynı kanaattedir.³¹ Bunun örneği duha namazıdır. Bu namazı yasaklayan özel bir nehiy kipi yoktur. Söz konusu namazın kılınmasıyla ilgili nas geldiği halde onun terkinin yasaklayan açık bir nas da mevcut değildir. Kuşluk namazını kılan kimse için sevabın olduğu belirtilmiş-

25 Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasari Halîl*, I, 56; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

26 Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyetil-mezheb*, III, 372; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 302; el-Karavî, *ez-Ziyâü'l-lâmî fi şerhi Cem'i'l-cevâmî* I, 181-182; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

27 Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

28 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 302; Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem'i'l-cevâmî*, I, 97; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

29 Mâverdi, *el-Hâvî'l-kebir şerhu Muhtasari'l-Müzeni*, XVI, 56; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, XIII, 9.

30 Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, I, 130; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

31 İbn Bedrân, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 63-64. Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

tir. Söz konusu eylemle ilgili delil Ebu Hüreyre'nin (r.a.) rivayet ettiği; “Dostum (s.a.v.) bana üç şey vasiyet etti; her ay üç gün oruç tutmayı, kuşluk namazını ve yatmadan önce vitir kılmayı.”³² mealindeki hadistir.

Sonuç olarak yukarıda verilen tarif, değerlendirme ve tartışmalardan hareketle *hilâf-ı evlâ* kavramı iki ilke üzerine bina edilebilir: Birincisi, Şari'in hakkında beyanı bulunan müstehab fillerin terk edilmesi, ikincisi ise Şari'in özel bir nehyi olmayan müstehab fillerin terk edilmesidir.³³ Dolayısıyla burada *hilâf-ı evlâ* ile ilgili olarak “hakkında açık bir nass olmayan ve yapılması terk edilmesine tercih edilen şeydir” şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Fürû-1 fıkıh eserlerinde dağınık vaziyette ve çokça bulunan *hilâf-ı evlâ* kavramı ile ilgili olarak iki çalışma bulunmaktadır. Birisi Selman Nasr ed-Dâye danışmanlığında Abdürrezzak Abdurrahman Salim Ebû 'Amre'nin hazırladığı *Hilâfu'l-evlâ 'inde'-usûliyyîn dirâseten usûliyyeten mukâreneten* isimli yüksek lisans tezi; diğeri de Muhammed b. Abdülaziz el-Mubârek'in *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbîkâtühü* adlı makalesidir. Bu çalışmalarda Hanefi mezhebi ile ilgili yeteri kadar örneğe yer verilmemesi ve bu konuda Türkçe bir incelemenin bulunmaması bizi böyle bir araştırmaya sevk etmiştir. Ancak bu yazıda, diğer mezheplerde de *hilâf-ı evlâ*'nın hangi anlamlarda kullanıldıklarına kısaca değinilecektir.

I. MEZHEPLERE GÖRE *HİLÂF-I EVLA*'NIN ANLAMI

Fıkıh mezhepleri özellikle meşhur dört mezhep *hilâf-ı evlâ* kavramını farklı anlamlarda kullanmışlardır. Dolayısıyla burada söz konusu mezheplerin bu terime verdikleri anlamlar üzerinde durulacaktır.³⁴

A. Hanefilerde *Hilâf-ı Evlâ* Anlamında Kullanılan Bazı Kavramlar:

1. ***Lâ be'se/sakınca yok***: İbn Âbidîn bu konuda şu ifadelerle yer verir: “Ta'ziye için özel bir mekânda oturmakta ***bir sakınca yoktur***” cümlesinde, “*lâ be'se*” hakiki manada kullanılmıştır, zira *hilâf-ı evlâ* demektir.³⁵ Görülmektedir ki burada *hilâf-ı evlâ*, *lâ be'se* anlamında kullanılmıştır.³⁶

32 Müslim, “İstihâbu Salât'id-Duha”, 13.

33 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 41-42; Çetintaş, *İlk Beş Asır Fıkıh Usulü Literatüründe Teklifi Hüküm Terminolojisi*, s. 268.

34 Mezheplere göre “hilâf-ı evlâ” teriminin anlamları hakkında ayrıca bk. Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 43-49.

35 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, V, 362-363.

36 Bk. Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 1-27.

2. **Lâ yenbağî/uygun değil:** Bu ifade mütekaddim ulema tarafından haram ve her iki mekrûh için, müteahhir ulema tarafından ise çoğunlukla tenzihen mekrûh hakkında kullanılmıştır.³⁷ İbn Âbidîn de “*lâ yenbağî*” ifadesini *hilâf-ı evlâ* manasında kullanmıştır. Dolayısıyla söz konusu kavramın buradaki anlamı tenzihen mekrûh’tur.³⁸

3. **Terkü’l-mendûb/mendûbun terki:** İbn Âbidîn “Şüphesiz mendûbu terk etmek, *hilâf-ı evlâ*’dır.” der.³⁹ Onun bu ifadesi esasında tenzihen mekrûh ile *hilâf-ı evlâ* arasındaki farkı açıklamaktadır. Zira tenzihen mekrûhun mercii/kaynağı *hilâf-ı evlâ*’dır.⁴⁰ Bu ifadelerin benzeri *Reddü’l-muhtar*’ın kaynakları içinde bulunan *en-Nehru’l-fâik*’te de geçmektedir.⁴¹

4. **Tenzihen mekrûh:** İbnü’l-Hümâm şahitlikle ilgili ayeti tahlil çerçevesinde şöyle demektedir: “*Çağrıldıkları vakit şahitler, gelmemelik etmesinler.*”⁴² âyetine göre buradaki nehiy,yani şahitliği üstlenmekten kaçınmanın hükmü tenzihen mekrûhtur. Bu kerâhetin kaynağı/mercii ise *evlâ olanın hilafına/hilâf-ı evlâ* hareket etmektir. Çünkü bir Müslümanın hakkını korumayı barındıran bir yardım için şahitliği üstlenmek, kaçınmaktan evladır.⁴³ İşte buradaki mekrûhluk borç üzerine şahitliği üstlenmekten kaçınan kimse hakkındadır.⁴⁴

5. **en-Neflü/nâfile:** İbn Âbidîn nâfile sözüyle kastın caizlik ve hukukilik/meşruiyet olduğunu; bunun da haram olmadığını ve sonuçta nâfilenin *hilâf-ı evlâ* hükmünü ortadan kaldırmadığını ifade eder.⁴⁵ Meselâ dört rekâtlı farz namazların son iki rekâtında, üç rekâtlı farzlarda ise üçüncü rekâtında Fatihâ’dan sonra nâfile olarak kısa surenin okunması *hilâf-ı evlâ* olsa bile caizdir ve meşrudur. Ancak Hanefi mezhebinde mekrûh sayılmıştır.⁴⁶

6. **Terkü’l-müstehab/müstehabın terki:** Müstehabın terkedilmesi *hilâf-ı evlâ*’dır. Hanefilere göre, müstehabı terk eden kimse için mekrûhluk söz konusu değildir. Fakat bazen o kişi için tenzihen mekrûh olur ki, onun mercii/kaynağı

37 Çetintaş, *Teklifi Hüküm Terminolojisi*, s. 220-222; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 156.

38 İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, VIII, 267; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 43.

39 İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, I, 412.

40 Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 43.

41 İbn Nüceym, *en-Nehru’l-fâik şerhu Kenzi’l-Dekâik*, I, 50.

42 Bakara, 2/282.

43 İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, VII, 339.

44 Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 43.

45 İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, III, 195.

46 İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik*, I, 570; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 44.

isehilâf-ı evlâ'dır. Meselâ kurban kesen kimsenin, o gün kestiği kurbanın etini yiyinceye kadar bir şey yememesi müstehabtır, ancak kurban etinden önce bir şey yemesi de mekrûh değildir.⁴⁷

B. Malikilerde Hilâf-ı Evlâ Anlamında Kullanılan Bazı Kavramlar:

1. **el-Cevâz/caiz:** Mestler üzerine mesh etmek caizdir. Bu bir ruhsattır ve kolaylaştırıcıdır. Abdestte ayakları yıkamak ise mesh etmekten daha faziletlidir. Dolayısıyla burada meshin cevazı/caiz olması *hilâf-ı evlâ*'dır.⁴⁸

2. **es-Se'atü-el-Vâsi'u/genişlik:** Namaz kılan kimsenin, "öğle namazının farzını kılmaya niyet ettim" şeklinde diliyle ifade ederek namaza niyet etmesi caizdir. Buradaki caiz, *hilâf-ı evlâ* manasındadır. Evla olan diliyle söylemesi değil, söylemesidir. Çünkü niyetin yeri kalptir, dil ile söylenmesine gerek yoktur. Eğer namaz kılan kişinin diliyle ifade ettiği ile, niyeti birbirine aykırı olursa, kalbindeki niyete itibar edilir.⁴⁹ Fakat vesveseli olan kişinin niyetini diliyle söylemesi mendûbtır, zira bu şekilde kişinin içindeki karışıklık gitmiş olur.⁵⁰

3. **el-Câizü'l-mercûh/tercih edilmeyen caiz:** "Adet halinde bir kadının bir farzı yerine getirmek, ilim tahsil etmek vb. durumlar için mescide girmesi caizdir. Burada *hilâf-ı evlâ* manasına mercûh bir caizlik söz konusudur."⁵¹ Bu örnekte *hilâf-ı evlâ*'nın tercih edilmeyen caiz anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

4. **Terkü'l-mendûb/mendûbun terki:** Hasta ziyareti yapan kimsenin hasta için dua etmesi mendûbtır, mendûbun terkedilmesi ise *hilâf-ı evlâ*'dır. Yani hasta ziyaretinde bulunan kimseden, hasta dua istediği zaman ona dua etmesi müstehabtır. Eğer dua etmez ve hastanın isteğini yerine getirmezse bu da *hilâf-ı evlâ*'dır.⁵²

5. **Lâ harace ve lâ hürmete/zorluk ve haramlık yok:** Mâlikî âlimlerinden Sa'dî diye meşhur Ali b. Ahmed b. Mükremullah (ö. 1189/1775); "Zorluk yok yani haramlık yok, bunun açıkça manası *hilâf-ı evlâ*'dır" demektedir.⁵³ Onun bu sözü şöyle açıklanabilir: Bir kimsenin sol tarafına yatıp uyuması caizdir, zira bu şekilde de

47 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 57, 248; Geniş bilgi için bk. İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, IV, 185-188, 202; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 43.

48 Ezherî, *es-Semeru'd-dâni fi takribi'l-meânî şerhu Risâleti ibni Ebî Zeyd el-Kayravânî*, Beyrut tsz., el-Mektebetü's-Sekâfiyye, s. 81; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 44.

49 Adevî, *eş-Şerhu'l-kebir*, I, 233-234; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 44.

50 Muhammed Aliş, *Menhu'l-celil şerhun 'alâ Muhtasarı Seyyid Halil*, I, 244.

51 Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ eş-Şerhi'l-kebir*, I, 235; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 44.

52 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 45.

53 Ali b. Ahmed b. Mükremullah, *Hâşiyetü'l-Adevî alâ şerhi Kifâyeti't-tâlibi'r-rabânî*, II, 627.

dinlenir. Fakat böyle yatmak *hilâf-ı evlâ*'dır, ama bu durumda uykuda ölme riskine rağmen bir haramlık söz konusu değildir. Kişinin sağ tarafına yatıp uyumasına gelince, kalp solda olduğu için sağtaraf boşluktur.⁵⁴

6. Lâ be'se/sakınca yok: Adevî, bu lafızla kerâhetin ve bir yasağın bulunmadığını, *hilâf-ı evlâ*'yı kastetmiştir.⁵⁵

7. Ruhsat: Nefir gününde Minâdan Mekke'ye gelirken Muhassab⁵⁶ denilen yerde geceleminin terk edilmesi bir ruhsattır, ki bu ruhsat *hilâf-ı evlâ* manasındadır.⁵⁷

C. Şâfiilerde *Hilâf-ı Evlâ* Anlamında Kullanılan Bazı Kavramlar:

1. Haram değil veya caiz değil:⁵⁸ İbn Hacer el-Heytemî, bayramın şiarlarını göstermek adına bayram günlerinde olduğu gibi zilhicce ayının sekizinci gününde de çok azık almak isteyen kişinin sorusuna cevap verirken şöyle der: “Zilhiccenin sekizinci gününün bayram günlerinden biri olduğuna inanmak ve kabul etmek açık bir şekilde haramdır. Ancak zilhiccenin sekizinci gününü sadece bayram olarak isimlendirmek ya da bu günde bayram gibi davranmak ve hazırlık yapmak (bayramın şiarını göstermek) haram değildir, *hilâf-ı evlâ*'dır. *Hilâf-ı evlâ* ifadesi caiz olan ve caiz olmayan olarak iki manada da kullanılabilir. Yani caiz olan bir şey *hilâf-ı evlâ* ile ifade edilebileceği gibi, caiz olmayan bir fiil de ifade edebilir. *Hilâf-ı evlâ* kavramı her iki durum (caiz ve caiz olmayan) arasında bir yerdedir.” Devamla İbn Hacer; “Seleften bunu yapamı görmedim. Şayet yapmışlarsa bu *hilâf-ı evlâ* olur. *Hilâf-ı evlâ* da daha önce izah edildiği gibi haram değildir.” İlavesinde bulunur.⁵⁹

54 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 45.

55 *Hâşiyetü'l-Adevî*, I, 578.

56 Muhassab, Mekke ile Minâ arasındaki vâdinin iki dağ arasındaki genişçe bir alana verilen isimdir. Taşlı ve çakıllı olduğu için bu isim verilmiştir. Hasbe, Muhsab, Ebtah, Betha gibi adlarla da anılan bu yerde Hz. Peygamber (s.a.v.), Zilhicce'nin on dördünde Minâdaki hacla ilgili görevlerini tamamlayınca, Mekke'ye doğru yola çıkmıştı. Söz konusu dönüşte Muhassab'da Hz. Peygamber (s.a.v.) bir müddet kalmıştır. Fakat burada kalmanın hac ibadetiyle hiçbir ilgisinin bulunmadığı belirtilmiştir. Ebû Davud'da Kitabu'l-Menâsik, “86”: Hz. Âişe'den (r.a.) rivayet edilen bir hadiste “Rasulullah (s.a.v.) sade (Veda Haccında Medine'ye dönüşte yola) çıkmak için daha kolayına geleceği için (Minâdan Mekke'ye gelirken) Muhassab'a inmiştir. (Muhassab'a inmek burada bir müddet kalmak) sünnet değildir. İsteyen oraya iner, istemeyen de inmez.” Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdi, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen Ebi Dâvûd*, V, 341 vd.; Necati Yeniel ve Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebi Dâvûd Terceme ve Şerhi*, İstanbul 1989, VII, 474-481.

57 *Hâşiyetü'd-Desûkî*, II, 50.

58 ليس بمحرم أو غير جائز

59 İbn Hacer el-Mekki el-Heytemî, *el-Fetâvâ'l-kübrâ'l-fıkhiyye*, I, 272; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 45-46.

2. Menhiyyun an/nehyledilen ya da tenzîhi mekrûh: Usulcüler ıstılahında *hilâf-ı evlâ*, yasak fiillere (*menhiyyun 'anhâ*) verilen isim olarak kullanılmıştır. Ancak bilinen nehiy siygası kullanılmadığında bunun yerine *hilâf-ı evlâ* kullanılır. Bununla da *tenzîhi/hafif mekrûh* olan şeyler kastedilir.⁶⁰

3. Mekrûh: Bazen mekrûh ifadesiyle *hilâf-ı evlâ* kastedilir. Fakihlerin çoğuna göre, mekrûh demek *hilâf-ı evlâ* demektir. Yani *hilâf-ı evlâ* fakihlere göre en fazla *hafif/tenzîhi* mekrûhtur.⁶¹

4. Hilâf-ı müstehab/müstehabım zıddı: Abdürrezzak, İbn Hacer el-Heytemîden naklen şöyle dedi: İmam (el-Cüveynî) ve diğer bazı âlimlerin *hilâf-ı evlâ* ve *hilâf-ı müstehab* aynı şeydir, zira müstehab ile istenilen şey, müstehabın zıddını yapmaktan alıkoymaktır, şeklindeki açıklamaları bunu teyit etmektedir. Ancak mekrûh, hilâf-ı müstehab gibi değildir. Zira mekrûhta doğrudan nehiy ifadesi yer alabilmektedir. Bunun örneği ise şöyledir. Âlimler evliliğe rağbeti olmayan kişi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bazı fukaha böyle bir kişinin evlenmemesinin müstehab olduğunu, bazıları ise evlenmemesinin evlâ olacağını söylemiştir. Aslında bu iki görüş, kesin olmayan bir şeyi talep etme bakımından aynıdır. Bu talep ne nikâhı desteklemeyi ve ne de desteklememeyi ifade etmektedir.⁶²

5. Ne haram, ne mekrûh: İbn Hacer el-Heytemî; “Kişinin başka birinin misvakını izni ve rızası dâhilinde teberrük kasdı olmaksızın kullanması haram ve mekrûh değildir” der ve bunu *hilâf-ı evlâ* olarak görür.⁶³

6. Sünnetin terki: Genellikle sünnetin terki *hilâf-ı evlâ*'dır.⁶⁴ Meselâ, abdest alırken kişinin abdest suyunu dökmesi için başkasından yardım istemesi sünneti terk etmek manasına geldiği için *hilâf-ı evlâ* olarak değerlendirilir. Hatta mükellef kişinin abdest suyu dökmesi için kâfirden yardım istemesi caizdir. Şayet fıkhıta bu konuda yer alan “abdest suyunu dökmesi için başkasından yardım istemeyi terk etmek” ifadesi yerine mutlak “yardım isteme (*isti'âne*)” kullanılsaydı abdest suyunu hazırlamak için istenen yardımın da sünnet olması gerekecekti. Dolayısıyla bunun hükmünün de *hilâf-ı evlâ* olması sonucuna götürecekti, oysa abdest suyunun hazırlanması için istenen yardım sünnet değil, mubahtır.⁶⁵

60 Reşîdî, *Hâşiyetü'l-Mağribî alâ Nihâyetü'l-muhtâc*, I, 59; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 46.

61 Reşîdî, *Hâşiyetü'l-Mağribî*, III, 47.

62 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 46-47.

63 Abdülhamid eş-Şîrvânî ve Ahmed b. Kasım el-İbâdî, *Havâşi'ş-Şîrvânî ve'l-Abâdî alâ Tühfetü'l-muhtac*, I, 267; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 47.

64 Nuruddin b. Ali eş-Şübrâmelsî el-Akharî, *Hâşiyetün alâ Nihâyetü'l-muhtâc*, I, 467, II, 475; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 47.

65 Büceyrimî, *Hâşiyetü'l-Büceyrimî alâ şerhi menhecî't-tüllâb*, I, 80, 473; Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-Uceylî el-Marûf bi'l-Cemel (ö. 1204/1790), *Hâşiyetü'l-Cemel alâ'l-Menhec*, Beyrut, tsz., I, 387; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 47.

7. Kuvvetli olmayan kerâhet: Meselâ, sefere çıkan kişi yolculuğunda üç merhaleyi geçmeye niyetlenmişse yolculuğun başında namazları kısaltabilir. Ancak onun için namazı tamamlaması daha efdaldır. Kasretmek mekrûh değil, *hilâf-ı evlâ*'dir.⁶⁶

8. Cevaz: Kimsenin görmeyeceği yerde avret yerlerini açmak caizdir. Ancak insanların bulunduğu ortamda avret mahallini açmak caiz değildir. Kimsenin görmeyeceği durumunda avret mahallini açmak caizdir görüşünü *hilâf-ı evlâ* olarak alabiliriz. Çünkü böyle bir durumda avret mahallini örtmek mustehabdır. Nitekim çölde de olsa her an insanların onu görebileceği bir yerde def'i hacet yapacağında kimse olmasa dahi sütre kullanması müstehabdır.⁶⁷

9. Zarar vermez: Oruçlu kimsenin gündüzleri gözlerine sürme çekmesi zarar vermez yani mekrûh değildir, ama *hilâf-ı evlâ*'dir. Malikilere göre ise sürme çekmek ile derhal oruç bozulur. Bazı Şâfiilere göre ramazanın gündüzünde sürme çekmek mekrûh değildir, ancak *hilâf-ı evlâ* olur.⁶⁸

D. Hanbelilerde *Hilâf-ı Evlâ* Anlamında Kullanılan Bazı Kavramlar:

1. Hilâfu'l-efdal/daha faziletli olana aykırı: Namazda kadınların erkeklerin yakınında saf tutması fitneye sebep olma ihtimalinden dolayı, en faziletli olanı namazda kadın ve erkekler arasındaki safların belli bir mesafede olmasıdır. Bundan daha tehlikeli olanı ise kadın ve erkeklerin aynı safta karışık namaz kılmaları olup, bunun hükmü harama yakındır. Söz konusu hüküm kadınların bir imamın arkasında erkeklerle yan yana veya onlarla karışık namaz kıldıkları zaman geçerlidir. Ancak kadınların belirtilen durumda kendi mahremleri ile aynı safta namaz kılmaları ise fitne korkusu olmasa bile *hilâf-ı evlâ* ve *hilâf-ı efdal*'dir.⁶⁹

2. Lâ be'se bih/bir sakınca yok: "Bir erkek hanımına istediğinde sen boşsun" dese kadın da bu isteğinde gevşek davranarak daha sonra boşanmayı istese, istediği zaman kendini boşayabilir. Hatta talak lafzını telaffuz etmese bile boşanmayı arzuladığı an boşanmış olur. Zira koca, boşanma işini kadının isteğine bağlamıştır. Burada lâ be'senin anlamı *hilâf-ı evlâ*'dir. Biz telaffuz olmaksızın sırf dileme ile kadının kendisini boşanmasına haramdır denilemez ancak "*hilâf-ı evlâ*'dir" denilebilir. Zira koca, boşanmayı kadının isteğine bırakmıştır.⁷⁰

66 Buceyrimî, *Hâşiyetü'l-Buceyrimî*, I, 364; Cemel, *Hâşiyetü'l-Cemel*, III, 197; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 47.

67 Buceyrimî, *Hâşiyetü'l-Buceyrimî*, I, 280; Cemel, *Hâşiyetü'l-Cemel*, I, 251; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 47-48.

68 Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 48.

69 Muhammed b. Salih b. Muhammed el-'Useymin, *eş-Şerhu'l-mümetta' 'alâ Zâdi'l-müstenkî*, III, 16; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 48.

70 İbn 'Useymin, *eş-Şerhu'l-mümetta'*, XIII, 154; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 48.

3. Tertîbe ve arzu edilen(şekl)e muhalefet: Beşincisi tertîb olup, abdest azalarını Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarındaki sıraya riayet ederek yıkamak farzdır. Bu sebeple, kolları yüzden önce yıkamak, aynı şekilde kollarını yıkamadan, başını mesh etmek de caiz değildir. Ancak sol kolu sağ koldan önce yıkamak veya sol ayağı sağ ayaktan önce yıkamak icma ile sahihtir, fakat *hilâf-ı evlâ*'dır. Buradaki *hilâf-ı evlâ*'dan maksat Kur'an'daki sıralamayı ve peygamberimizin uygulamasını (tertîbi) terk etmesinden dolayıdır.⁷¹

4. el-İcra/bir sözü ya da fiili yerine getirme: Mervezî, farz haccını yapmadığı halde hacca nezreden kişinin durumuna ilişkin soruya şöyle cevap vermiştir: Bana göre İbn Ömerin görüşü ile amel etmek daha doğrudur. Bu kişinin yapacağı nezir haccı farz olan haccın da yerine geçmesi ümit edilir. Ancak söz konusu kişi farz haccı önceden eda etmişse, sonradan nezrettiği hac için ayrıca hac yapması gerekir. Ahmed b. Hanbel'den gelen rivayet de böyledir. Burada Mervezî'ye göre nezir haccının farz olan haccın yerine geçmesi *hilâf-ı evlâ*'dır.⁷²

5. es-Sıhha/sahih-geçerli: Vitir namazının yatsı namazından önce kılınması, vakti girmediği için caiz değildir. Bundan anlaşılıyor ki yatsıdan sonraki sünnet kılınmadan, vitir namazının kılınması *hilâf-ı evlâ* olarak caizdir. Yatsının son sünnetinden önce vitir namazının kılınmasının sahih olduğunu açıklamak için yapılmış bir beyandır, ancak bu *hilâf-ı evlâ*'dır. Fakat tercih edilen vakit ise gece kalkabileceğine güvenen kişinin vitir namazını gecenin sonuna bırakmasıdır. Kendine güvenemiyorsa uyumadan önce kılması gerektiğini ifade eden birçok hadis vardır.⁷³

E. Değerlendirme

Fıkıh mezheplerinin *hilâf-ı evlâ* kavramını farklı anlamlarda kullandıklarına dair verilen bu bilgiler ışığında, mezheplerin bu terime verdikleri ortak ve farklı anlamlar üzerinde maddeler halinde şöyle bir değerlendirme yapabiliriz:

1. Öncelikle belirtilmelidir ki, *hilâf-ı evlâ* kavramını; bazı mezhepler aynı lafızla ve aynı anlamlarda, bazıları farklı ifadelerle ama birbirine yakın manalarda, diğer bazıları ise farklı lafızlarla farklı anlamlarda kullanmışlardır.

2. *Hilâf-ı evlâ* kavramını, *uygun değil/lâ yenbağî* ve *nafile/en-neflü* gibi anlamlarda sadece Hanefiler kullanmıştır.

71 Abdülmuhsin b. Hamd b. Abdullah b. Hamd el-Abbâd el-Bedr, *Şerhu şurûtu's-salât ve erkâniha ve vâcibatıha*, s. 17-18; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 49.

72 İshak b. Mansur el-Mervezî (ö.), *Mesâilu'l-İmam Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuye*, VI, 2088-2090; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 49.

73 Behûtî, *Keşşâfu'l-gınâ'*, II, 503; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 49.

3. *Hilâf-ı evlâ* kavramını, *genişlik/es-se'atü veya el-vâsi'u, tercih edilmeyen caiz/el-câizü'l-mercûh, zorluk ve haramlık yok/lâ harace ve lâ hurmete ve ruhsat* gibi anlamlarda sadece Malikîler kullanmışlardır.

4. *Hilâf-ı evlâ* kavramını, *haram değil veya caiz değil, hilâf-ı müstehab, ne haram ne mekrûh, kuvvetli olmayan kerâhet ve zarar vermez* gibi anlamlarda sadece Şafîiler kullanmıştır.

5. *Hilâf-ı evlâ* kavramını, *hilâfu'l-efdal, tertîbe ve arzu edilen(şekl)e muhalefet, el-icrâ/bir sözü ya da fiili yerine getirme ve es-sihha* gibi anlamlarda sadece Hanbelîler kullanmıştır.

6. Hanefîler ve Malikîler *hilâf-ı evlâ* kavramını, *terkü'l-mendûb/mendûb bir fiili yapmama* anlamında ortak kullanmışlardır.

7. Hanefîler ve Şafîiler *hilâf-ı evlâ* kavramını, *tenzihen mekrûh, menhiyyun anı* ya da *hafif mekrûh, terkü'l-müstehab ve sünnetin terki* gibi manalarda ortak kullanmışlardır. *Tenzihen mekrûh* ve *terkü'l-müstehab* Hanefîlerin ve *hafif mekrûh* ve *sünnetin terki* ise Şafîilerin kullandığı bir terimdir ve bu terimler birbirine benzemektedir.

8. Hanefîler, Malikîler ve Hanbelîler, *hilâf-ı evlâ* kavramını, *lâ be'se/bir sakınca yok* manasında ortak kullanmışlardır.

9. Malikîler ve Şafîiler ise *hilâf-ı evlâ* ifadesini, *el-cevâz/caiz* anlamında ortak kullanmışlardır.

- Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, *hilâf-ı evlâ* ifadesi kesin hüküm verilemeyen yerlerde, İslam hukukçuları tarafından kullanılan esnek bir terimdir. Dolayısıyla söz konusu kavramın bulunduğu metinde hangi terime karşılık geldiği tespit edilmelidir. Kanaatimizce *hilâf-ı evlâ* kavramının çerçevesi şu şekilde belirlenebilir: *Lâ be'se, terk-i evlâ, mekrûh* vb. kesin olmayarak yapılması istenen eylemleri, bazen de herhangi bir şeyin yapılmasındaki serbestliği ve yasaklığı konusunda kesin bir sonuca varılamayan davranışları hükme bağlayan *ef'âl-i mükellefin* ile ilgili bir kavramdır. Bu terim *-lâbe'se* lafzı açıklanırken değinileceği gibi- özellikle olumlu veya olumsuz bir beyanda bulunmanın zor olduğu meselelerde kullanılmıştır. Böylesi durumlara bu kelime ile bir çözüm yolu bulunmaya çalışılmıştır. Nitekim benzeri bazı kullanımlar başka konularda farklı kavramlar için de söz konusu olabilmektedir.⁷⁴

74 Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, III, 58; Özer, "a.g.m.", *Marife*, s. 3-4.

II. YÜKÜMLÜLÜK TEORİSİ BAĞLAMINDA *HİLÂF-I EVLÂ* KAVRAMI

Hilâf-ı evlâ kavramının, yükümlülük kuramı/*ef'âl-i mükellefin* ile çok yakın ilişkisi vardır. Bu kavram, müradifi sayılan *lâ be'se* gibi diğer bazı kavramlarla yükümlülük kuramı ile ilgili sistemi muhafaza maksadıyla doğrudan *ef'âl-i mükellefin* kategorisine dâhil edilmemiştir.⁷⁵ Bu sebeple *hilâf-ı evlâ*'nın daha iyi anlaşılabilmesi için yükümlülük teorisinin içeriği ve *hilâf-ı evlâ* ile ilgili bazı terimler kısaca ele alınacaktır. Yükümlülük kuramından başlayabiliriz.⁷⁶

İslam hukukuna göre bir müslümanın yapmış olduğu meşru fiillere bağlanan vasıf farz, vâcib, sünnet/mendûb ve müstehab olmak üzere dördtür. Bir de serbest bırakılan mubah vardır. Gayri meşru fiillere bağlanan vasıf ise haram ve mekruh olup ikidir. Bunlara bir de dünyevî hükümlerden müfsit eklenebilir.⁷⁷

Hüküm (ç. ahkâm) kelimesi, *ha-ke-me* filinden mastar olarak sözlükte “fasl,⁷⁸ isnat, engel, iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek, karar vermek”⁷⁹ gibi manalarda,⁸⁰ isim olarak da “ilim, derin anlayış,⁸¹ siyasi hâkimiyet, karar ve yargı”⁸² gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁸³ Fıkıhta “*ef'âl-i mükellefin*” ifadesinin teklîfi hükümlerle aynı anlamda kullanılması⁸⁴ ve konumuzla ilgili olması nedeniyle *hilâf-ı evlâ*'nın ilişkili olduğu teklîfi hükümlere kısaca değinilecektir.⁸⁵ Fıkıh literatüründe hicrî beşinci asırdan itibaren kullanılan *hilâf-ı evlâ* kavramı, teklîfi hükümlerle yakından ilişkilidir. Nitekim söz konusu kavramının bu kategorilerden bir kaçını birden ifade edecek genel bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu itibarla burada teklîfi hükümlerden *hilâf-ı evlâ* manasına gelen ve bu kavramla ilgisi bulunan tanımlara kısaca yer verilerek bazı örnekler üzerinde durulacaktır.

75 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fıkh*, I, 296-303.

76 Bk. Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 8.

77 Neseî, *Fıkhü'l-Keydâni*, İstanbul Millet Ktp., nr. 1178, vr. 214^b; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 8.

78 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, I, 145; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 8.

79 Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Madde: حکم, s. 1415; Zebîdî, *Tacu'l-a'rûs*, Madde: حکم, XXXI, 510; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, Madde: حکم, II, 91; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, I, 145; Cürçânî, *Kitabü't-ta'rifât*, s. 155-156.

80 Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît*, s. 1415.

81 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut tsz., Madde: “حکم”, XII, 140; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 216.

82 Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Madde: “حکم”, s. 1415; Zebîdî, *Tacu'l-a'rûs*, Madde: “حکم”, XXXI, 510.

83 Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît*, s. 1415.

84 Öğüt, “Ef'âl-i Mükellefin”, *DİA*, X, 452.

85 Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 10.

A. Mendûb ve Müstehab

Sözlükte “önemli bir şeye davet ve teşvik etmek, ölüye ağıt yakarken onun iyiliklerini saymak”⁸⁶ gibi manalara gelen mendûb kelimesi, “istenen, arzulanan, kendisine çağrılan şey” demektir. Fıkıh usulü terimi olarak mendûb, yapılması Şari‘ tarafından kesin ve bağlayıcı tarzda istenmeyen ve terkedilmesi dini açıdan kınanmayan fiilleri ifade eder. Diğer bir ifadeyle mendûb, Şari‘in kesin olmayan tarzda yapılmasını istediği fiiller veya failine yaptığında sevap verilen, terk ettiğinde ise ceza öngörülmeleyen fiillerdir.⁸⁷ Söz gelimi borcun yazılmasını isteyen ayetteki⁸⁸ talep mendûb olarak yorumlanmıştır.⁸⁹

Hanefî usûlcüsü Sadrüşşeria‘ya (ö. 747/1346) göre, “kesin olmayan bir şekilde emredilen fiilin yapılması terk edilmesinden evlâ olup, dinde sürekli işlenen ve tutulan bir yol ise sünnet, değilse nafil ve mendûbdur.”⁹⁰ Fıkıh usûlcülerinin tanımına göre mendûb sınırı içine giren durumların fıkıh literatüründe değişik kavramlarla ifade edildiği ve sözlük anlamları ile de ilişkilendirilerek bu terimlerin açıklandığı görülmektedir. Buna göre dinen yapılması tercihe şayan fiillere; Allah’a yaklaştıran bir davranış olması açısından “kurbet”, sürekli yapılması ve tutulan bir yol olması veya Hz. Peygamber’e nispet edilmesi bakımından “sünnet”, Allah’ın sevdiği bir fiil olması itibariyle “müstehab”, farzlara ve vaciplere ilave olması yönünden “nafil” ve “fazilet”, üzerine farz olmadığı halde mükellefin kendi isteğiyle yapması açısından “tatavvu”, sevap vaad edilerek mükellefin teşvik edilmesi sebebiyle “murağğabün fih”, dinen güzel bulunup teşvik edilmesi yahut sevap ve fazileti açıkça belirtilmiş olması cihetinden “mendûb”, başkasına ulaşması ve ona faydalı olması bakımından da “ihsan” adı verilmiştir.⁹¹

Hanefilere göre müstehab, yapılması tercih edilmekle beraber terki hakkında bir yasak bulunmayan ve dinde sürekli yapılmayan bir fiildir.⁹² Buna mendûb, âdab, tatavvu, nafil ve sünnet de denir.⁹³

86 İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, md. “ندب”, I, 723.

87 Semerkandî (ö. 539/1144), *Mizânü’l-usûl fi netâici’l-ukûl*, s. 28; Şürunbilâlî, *İmdâdü’l-fettâh şerhu Nûri’l-izâh* s. 75; Molla Husrev, s. 512-513; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 255; Mahmud Hâmid Osman, *el-Kâmûsu’l-mubîn füstâhâti’l-usûliyyin*, s. 288; Koca, Ferhat, “Mendûb”, *DİA*, XXIX, 128; Dönmez, “Mubah”, *DİA*, XXX, 341.

88 Bakara, 2/282.

89 Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 10-14.

90 Sadrüşşeria, *et-Tavdîh şerhu’t-Tenkîh*, II, 271; benzer ifadeler için bk. Molla Husrev, *Mir’ât*, s. 512.

91 Fahrüddin er-Râz, *el-Mahsûl fi ilmi’l-usûl*, I, 102-104; Şürunbilâlî, *İmdâdü’l-fettâh*, s. 75; Molla Husrev, *Mir’ât*, s. 512-513; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 412-413; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 125-126; Ali Cuma, *el-Hükmü’ş-Şer’î*, s. 55-56; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 23; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 11; Koca, “Mendûb”, *DİA*, XXIX, 128.

92 Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 126; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005, S. 431.

93 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 412-413; Ali Cuma, *el-Hükmü’ş-Şer’î*, s. 55-56; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 23; ayrıntılı bilgi için bkz. Meryem Muhammed Salih ez-Zâfirî, *Mustelahâtu’l-mezâhibi’l-fikhiyye*, s. 340-342.

Kıscası, bütün bu açıklamalardan sonra *hilâf-ı evlâ* ile *terk-i mendûbun* ortak yönü, her ikisinin de farz ve haram gibi kesin ve bağlayıcı hüküm ifade etmemeleridir. *Terk-i müstehabı* da aynı şekilde değerlendirebiliriz. Dolayısıyla burada *hilâf-ı evlâ'nın*; *terk-i mendûb* ve *terk-i müstehab* anlamlarına gelmesi nedeniyle öncelikle yükümlülük kuramı içinde bulunan *mendûb* ve *müstehab* konularına yer verilecek ve fıkıh literatüründesöz konusu kavramın “*terk-i mendûb*” ve “*terk-i müstehab*” anlamlarında kullanıldığının örneklerine temas edilecektir.

Hanefi fıkıh kitaplarına göre abdest uzuvlarının tamamını kaplayacak şekilde üçer defa yıkanması sünnet/mendûbtur.⁹⁴ Kalbin mutmain olması için abdest üzerine abdest almak niyetiyle üçten fazla da yıkanabilir, bir sakıncası yoktur. Çünkü ulema abdest üzerine abdest almayı nur üzerine nur diye ifade/ta'îl etmiştir.⁹⁵ Şayet bir defa ile yetinmek alışkanlık haline getirilen bir eylem ise bu durum günah diye nitelendirilmektedir. Buradaki “*bir sakınca yoktur/lâ be'se*” ifadesi, genellikle *terk-i evlâ* manasına kullanılsa da abdest üzerine abdest *mendûb* hükmünde olduğu için *mendûb* anlamına gelmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla abdest uzuvlarının üçten az yıkanması *mendûbun* terki olup, buna *hilâf-ı evlâ* denilebilir.

Hanefilere göre müezzinin, ezan okurken ve kamet getirirken abdestli olması gerekir, abdestsiz olsa da iade etmez.⁹⁷ Zira abdestsiz ezan okunursa *zâhirurrivâye*'ye göre kerâhetsiz caizdir. Kur'an okurken abdestli olmanın müstehab sayılması gibi ezan okurken de abdestli olmak müstehaptır. Çünkü ezan bir zikirdir.⁹⁸ Mutlak manada Allah'ı zikretmek için abdest almak ise gusül gereken bir kişi bile olsa *mendûbtur*. *Mendûbun*, terk edilmesi de mekrûh değil *hilâf-ı evlâ'dır*.⁹⁹ Burada abdestsiz ezan okumak *mendûbun* terk edilmesi manasına geldiği için buna *hilâf-ı evlâ* hükmü verilmiştir.

Hanefilere göre Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Kurban bayramında namazdan önce bir şey yemez ancak namazdan döndükten sonra kurban kesip, kurban etinden yerdi.*”¹⁰⁰ şeklindeki rivâyetinden dolayı kurban bayramı günü namaz bitinceye kadar bir şey yememek müstehabdır.¹⁰¹ Fakat tercih edilen görüşe göre, bir şeyler

94 Ebû Dâvûd, “Kitâbu't-Tahâre”, 51, 52.

95 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 401.

96 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 210, V, 155; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 399-400; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 12.

97 Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 84.

98 Merginânî, *el-Hidâye*, I, 172-173; Bâbertî, *el-İnâye*, I, 208-209.

99 Haskefî, *Şerhu'd-Dürri'l-muhtâr*, I, 31-32; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 582.

100 Tirmizî, “Kitabu's-salâ”, 387; İbn Mâce, “Kitabu's-sıyâm”, 49.

101 Merginânî, *el-Hidâye* II, 292-293.

yenilirse de mekrûh olmaz, çünkü mekrûhluk için özel bir nehiy (siygası) şarttır. Kerâhet, şer'î bir hüküm kabul edilmesi sebebiyle mekrûh hükmünün verilebilmesi için delil getirilmesi gerekir. Dolayısıyla, burada müstehabın terk edilmesinin hükmü, mekrûh değil, *hilâf-ı evlâ*'dır.¹⁰²

Hanefilere göre kuşluk namazı kılmanın hükmü mendûb, terk edilmesi ise *hilâf-ı evlâ* olup mekrûh değildir, yoksa insan nafîle kılmadığı zaman mekrûh bir davranışta bulunmuş olurdu. Zira bu namazı kılmamanın hoş görülmemesi bu konuda bir nehyin bulunması sebebiyle değil, sevabının çok olmasından dolayıdır.¹⁰³ Yine Hanefilere göre Berâ b. Âzib'in (r.a.) rivayet ettiği hadiste "Hz. Peygamber (s.a.v.), bize yedi şeyin yapılmasını emretti ve yedi şeyin yapılmasını ise yasakladı."¹⁰⁴ buyurmuştur. Yapılmasını emrettiği şeylerden birisi de "cenazeyi gerek musallaya götürürken gerekse namazdan sonra kabre götürürken olsun defnedinceye kadar takip etmektir."¹⁰⁵ Buradaki emrin nedb ifade ettiği açıklanmış ve vücûb ifade etmediği konusunda da icmâ edilmiştir. Bu nedenle mendûbun terki mekrûh değil, *hilâf-ı evlâ*'dır. Çünkü burada özel kip ile bir nehiy mevcut değildir.¹⁰⁶

Hilâf-ı evlâ kavramı füru-ı fıkıhın değişik konularında olmakla birlikte ibadet konularında daha çok geçmektedir. Dolayısıyla burada daha ziyade örnekler ibadet konularından seçilmiştir. Seçilen örneklerde *hilâf-ı evlâ*, "terk-i mendûb" ve "terk-i müstehab" manalarında kullanılmıştır. "Şüphesiz mendûbu terk etmek, *hilâf-ı evlâ*'dır"¹⁰⁷ diyen İbn Âbidîn'in yolundam gidrek mendûbla aynı anlama gelen; *müstehab*, *âdab*, *tatavvu*, *nafîle* ve *sünnet* gibi fiillerin terkedilmesi *dehilâf-ı evlâ*'dır denilebilir.

B. Mekrûh

Sözlükte "çirkin bulmak, kötü görmek, istememek, meşakkat, sıkıntı, zorluk" gibi anlamlara gelen¹⁰⁸ mekrûh, bir fıkıh usûlü terimi olarak "Şari'in yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiillerle ilgili hitabıdır" şeklinde tarif edilir.¹⁰⁹ Bazı âlimlere göre ise mekrûh "işlemeyip terk edenin övüldüğü, yapmanın ise kınandığı fiillerdir."¹¹⁰

102 Zeylâi, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzîd-dekâik*, I, 543; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 412-413; IV, 185-186.

103 İbnü's-Sâ'âtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 180-182; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhîr*, I, 302-303; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 412-413; IV, 186-187; Çetintaş, *İlk Beş Asır Fıkıh Usulü Literatüründe Teklifi Hüküm Terminolojisi*, s. 268.

104 Buhâri, "Cenaiz", 2.

105 Aynî, *Umdetü'l-kâri şerhu Sahîhi'l-Buhâri*, Kahire 2012, VII, 541-542.

106 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 401, 412-413; V, 330-333.

107 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 412.

108 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Maddesi "مَكْرُوهٌ", XIII, 514; Koca, Ferhat, "Mekrûh", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 581.

109 Râzî, *el-Mahsûl*, I, 113; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 21; Koca, "Mekrûh", *DİA*, XXVIII, 581.

110 Ali Cuma, *el-Hükümü's-Ser'i*, s. 57-58; Özer, "a.g.m.", *Marife*, s. 18-19.

Mekrûh lafzının fakihler arasında farklı manalarda kullanıldığını belirten Gazzâlî, bunlardan birisi de “yasaklanmış olmasa da en uygun olanın terk edilmesi (*terkü’l-evlâ*)” anlamındadır. Meselâ kuşluk namazının kılınmamasının mekrûh sayılması bu hususta bir yasaklama bulunmasından dolayı değil, faziletinin çokluğu sebebiyledir.¹¹¹

Hanefiler ise mekrûhu “Şâri’in zannî bir delil ile terk edilmesini istediği fiildir” şeklinde tanımlayıp, “*tahrîmen*” ve “*tenzîhen*” olmak üzere iki kısma ayırarak, hükmünü de buna göre belirlemeye çalışmışlardır.¹¹² Tahrîmen mekrûh, Şâri’in terk edilmesini kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiillerdir. Ancak bu talep, zannî bir delil olan haber-i vahidle sabit olduğu için fiiller haram değil, tahrîmen mekrûh kabul edilmiştir.¹¹³ Tenzîhen mekrûh ise Şâri’in terkedilmesini kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiildir. Helâle yakın sayıldığından bu fiili yapmak cezayı gerektirmez ve kınanmaz. Hanefilerin tenzihen mekrûh olarak değerlendirdiği bu kavram, cumhurun mekrûh dediğine karşılık gelmektedir.¹¹⁴ Burada *mekrûh* ile *hilâf-ı evlâ* karşılaştırması çerçevesinde yukarıda dayer verilen Hanefi fakihlerinden İbnü’l-Hümâm’ın söz konusu terimlerin ayrı kavramlar olduğuna ilişkin şu görüşünü hatırlamak uygun olacaktır: “*Hilâf-ı evlâ*’da herhangi bir yasak siygası yoktur, kuşluk namazını terk etmek bunun örneğidir, tenzîhen mekrûhta ise bir yasak siygası vardır.¹¹⁵

Şafiîler, mekrûh ile *hilâf-ı evlâ*’yı karşılaştırmışlar ve aralarındaki farkı şöyle belirtmişlerdir: Eğer bir fiilin yapılması terk edilmesinden evlâ olur ve terk edilmesi hususunda “şunu yapmayın” veya “size şu fiili yasaklıyorum” gibi özel bir nehiy olursa mekrûh, özel bir nehiy değil de genel bir nehiy ise *hilâf-ı evlâ* olur. İşlenmemesi hakkında özel bir nehiy olmadığı için *hilâf-ı evlâ*, kerâhet derecesine ulaşmaz.¹¹⁶ Hanbelîler de bu hususta Şafiîler ile aynı kanaattedir.¹¹⁷

111 Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, I, 130-132; Zerkeşi, *el-Bahru’l-muhit fi usûli’l-fıkh*, I, 296-303; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 19; Koca, “Mekrûh”, *DİA*, XXVIII, 582.

112 Sadruşşeria, *et-Tavdîh* II, 277; Atar, *Fıkh Usûlü*, s. 128.

113 Sadruşşeria, *et-Tavdîh*, II, 277; İbn Emîri’l-Hac el-Halebi, *et-Tahrîr ve’t-tahbîr ale’t-Tahrîr fi usûli’l-fıkh*, II, 103; Koca, “Mekrûh”, *DİA*, XXVIII, 582-583.

114 Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 19; Koca, “Mekrûh”, *DİA*, XXVIII, 582-583.

115 Sââtî, *Nihâyetü’l-vusûl*, s. 184; İbnü’l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli’l-fıkh*, s. 257; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, I, 412-413. Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 21.

116 Cüveynî, *Nihâyetü’l-matlab fi dirâyeti’l-mezheb*, III, 372; Zerkeşi, *el-Bahru’l-muhit*, I, 302; Karavî, *ez-Ziyâü’l-lâmi fi şerhi Cem’i’l-cevâmi’* I, 181-182; Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150.

117 İbn Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed. (ö. 1346/1927), *el-Medhal ilâ mezhebi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 63-64. Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri*, s. 150; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 21.

Malikîler ise Şafîîler'den farklı olarak bir şeyin yapılması hususundaki talebin kuvvetini dikkate almışlar ve *sünnet-i müekkede* gibi talebi kuvvetli olanın terk edilmesine mekrûh, kuvvetli olmayanın terk edilmesine ise *hilâf-ı evlâ* demişlerdir.¹¹⁸

Neticeolarak tahrîmen mekrûh; harama yakın olan mekrûhtur. İmam Muhammed, ona zannî haram demiştir. Tenzihen mekrûh, yapılması yapılmamasından evlâ olan şey olup müterâdifi *hilâf-ı evlâ*'dır. Zannî delille sabit olan tenzihen mekrûhun derecesi, *terk-i evlâ*'dır.¹¹⁹ Mekrûh, terk edilmesi yapılmasına tercih edilen fiiller için kullanılmaktadır. Bu manada *hilâf-ı evlâ*, mekrûhun müteradifi *lâ be'seve* zannî delillesabit olan tenzihen mekrûhun derecesinde *terk-i evlâ* anlamlarına gelir. Mekrûhun burada zikredilmesi de *hilâf-ı evlâ* ile *mekrûhun* aynı anlamda kullanılmasından dolayıdır.

1. Hilâf-ı Evlâ ile Mekrûh Arasındaki Kullanım İlişkisi

Öncelikle burada *hilâf-ı evlâ*'nın müstakil bir hüküm mü, yoksa mekrûhun bir derecesi mi olduğu hususu üzerinde durulması gerekir. Esasında mekrûh ve *hilâf-ı evlâ* mekrûhun genel tanımının altına girer. Zira yapan kınanmaz, terk eden de övülmez. Bunu, *terk-i evlâ* tanımında mekrûh ile aynıdır ancak *terk-i evlâ*'da bir nehiy siygası yoktur, ifadesi de teyit etmektedir.¹²⁰

Mekrûh mütekaddim ulemaya ve müteahhir ulemanın da çoğuna göre, özel olsun genel olsun nehiy siygasıyla ama Şârî'in kesin olmaksızın terk edilmesini istediği fiildir. Söz konusu âlimler *hilâf-ı evlâ* mekrûhun bir kategorisi/derecesi olduğunu, mekrûhun derecelerinin ve iki kademesinin bulunduğunu ve kerâhetin en alt derecesinin *dehilâf-ı evlâ* olduğunu belirtmişlerdir.¹²¹ Bu görüşü “müşte-rek lafızlardan olan mekrûhun bir anlamı da *hilâf-ı evlâ*'nın müradifi olan *terk-i evlâ*'dır”¹²² sözü de desteklemektedir.¹²³

Mutlak mekrûh ile *hilâf-ı evlâ*'nın aynı ve farklı olduğu yerler vardır. Bu iki kavramın ortak olduğu yerlerden bazılarını şöyle hülâsa edebiliriz:

118 Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasari Halîl*, I, 56; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 21-22.

119 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 33; İbn Âbidîn, *Reddî'l-muhtâr*, I, 438-439.

120 Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 18.

121 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhîr*, I, 302-303; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 14; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 51.

122 Gazzâlî, *el-Müstasfâ* I, 130; Râzî, *el-Mahsûl*, I, 104; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 14; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 51.

123 Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 14-18; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 51-58.

- Hem mutlak mekrûh hem de *hilâf-ı evlâ*, yapan için kınanmayı ve terk eden için de övülmeyi gerektirmeyen mekrûhun genel tanımı içine girmektedir. “Terk-i evlâ ile mekrûh tanımları aynıdır, ancak terk-i evlâ belirli olmayan bir nehiy ile ifade edilirken, mekrûhun yasaklanması *hilâf-ı evlâ*’nınkinden daha kuvvetlidir”¹²⁴

- Her iki kavramda Şâri‘ tarafından kesinliğive bağlayıcılığı bulunmayan bir nehiy ile yasaklanmıştır.¹²⁵

- Hem mekrûh hem de *hilâf-ı evlâ* çirkin/kabîh şeyler için kullanılır. Irak’lı âlimler kendiliğinden ölen hayvanın etini yemek ve kan içmek gibi kabîh şeyleri haram, yırtıcı hayvanların artığı olan suyu kullanmak gibi mekrûh, kedinin artığı olan suyu kullanmak¹²⁶ gibi yapılmaması evla olan (*hilâf-ı evlâ*) ve yapılmasında bir sakınca yok (lâ be’sê bih) içinde şüphenin en azı bulunan, eti yenen hayvanların artığı¹²⁷ çok olursa onun artığının yenilmesi ve içilmesi gibi, diye dört kısma ayırmışlardır.¹²⁸

Mutlak mekrûh ile *hilâf-ı evlâ* arasındaki farklılıklardan bazılarını da şöyle sıralayabiliriz:

- Mekrûh haram için kullanılabilir¹²⁹ fakat *hilâf-ı evlâ* kullanılamaz.¹³⁰

- Mekrûhta Şâri‘ tarafından kesin olmayan sarih bir metinle belirtilmiş bir yasak siygası mevcuttur, *hilâf-ı evlâ*’da ise her ne kadar bir yasak bulunsa da Şâri‘ tarafından ifade edilmiş bir nehiy kipi bulunmamaktadır. *Hilâf-ı evlâ*’daki yasak “bir şeyin emredilmesi zıddının nehiy edilmesini gerektirir” ilkesinden çıkarılmıştır.¹³¹ Mesela, duha namazının emredilmesi terk edilmesini nehiy etmektir.¹³²

- Mekrûh ile *hilâf-ı evlâ* mutlak kerâhette ortak olsalar bile mekrûhun kerâheti kuvvetli *hilâf-ı evlâ*’ninki ise hafiftir.¹³³

124 el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu’t-Tahrîr fî usûli’l-fikh*, III, 1010; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 18; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 58.

ترك الأولى مشارك للمكروه في حده، إلا أنه منهي غير مقصود، والمنع من المكروه أقوى من المنع من خلاف الأولى.

125 Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 18; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 58.

126 Hanefilere göre başka su varken kedinin artığı suyu kullanmak mekrûhtur. Bk. Şürunbülâli, *Nûru’l-izâh ve necâtü’l-ervâh*, s. 56.

127 Suyun kullanılması bunun dışındadır.

128 Ebû’l-Hüseyn el-Basrî el-Mutezili (ö. 436/1044), *el-Mu’temed fî usûli’l-fikh* (thk. Halil el-Mis), Beyrut 1403, I, 335; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 59.

129 Gazzâlî, *el-Müstasfâ* I, 130-132; Râzî, *el-Mahsûl*, I, 104; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 19; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 61.

130 İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 285; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 19; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 61.

131 Hasen b. Muhammed b. Mahmud el-Attâr, *Hâşiyetü’l-Attâr alâ şerhi’l-Celâl el-Mahallî alâ Cemu’l-Cevâmî*, I, 116; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 19; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 61.

132 Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 18.

133 Zebd b. Râslân, I, 220; Abdülaziz el-Mubarek, *Hilâfu’l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü*, s. 19; Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 61.

Sonuç olarak hilâf-ı evla ile tenzihen mekrûh arasında umum-husus mutlak ilişkisi vardır denilebilir, zira *hilâf-ı evlâ* mekrûhtan daha geneldir. Hatta “bütün tenzihen mekrûhlar *hilâf-ı evlâ*’dır” dense doğrudur ama aksi doğru değildir.¹³⁴

2. Hilâf-ı Evlâ’nın Mekrûh Manasına Geldiğine Dair Örnekler

Hanefi füru kitaplarında namazın mekrûhları içinde, veled-i zinanın imamlık yapması da zikredilmiştir. Ama başkasının imamlık yapması daha iyidir, denilmektedir. Söz konusu hükmün bedevilerin ve kölelerin imamlığı hakkında da bulunduğu rivayet edilmiştir.¹³⁵ Çünkü adı geçen kimselerin imamlığı cemaatin azalmasına yol açacağı için mekrûh hükmü verildiği ifade edilmektedir.¹³⁶ Buradaki mekrûhun özel yasak/nehiy bulunmaması nedeniyle *hilâf-ı evlâ* yani terkedilmesi daha evlâ anlamına geldiği söylenebilir.

Hanefilere göre, oruçlu kimsenin, cinsel ilişkide bulunmayacağından ve inzalin gerçekleşmeyeceğinden emin olması halinde hanımını öpmesinde bir sakınca yoktur. Fakat bundan emin olmazsa mekrûh olur. Zira oruç bizzat öpme ile bozulmasa da, sonucu itibarıyla öpmek orucu bozabilir. Bunun için kişinin kendine güveni bulunursa bizzat öpmenin kendisi, güveni bulunmazsa öpmenin sonucu göz önünde bulundurularak hüküm verilir.¹³⁷ Buna göre inzalin gerçekleşmesinden emin olmadan hanımını öpen kişi mekrûh işlemiş olur. Evlâ olanın hilâfına hareket etmiş olur ki, burada mekrûh *hilâf-ı evlâ* demektir.¹³⁸

Mekrûhun *hilâf-ı evla* manasına geldiği bir başka örnek ise ‘*ine* yoluyla yapılan alış-veriştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yasaklandığıyla ilgili rivayetler¹³⁹ geldiği halde, bu alış-verişin tarifi ve şekliyle ilgili ne hadislerden ne de sahabilerden açık bir haber/bilgi bize ulaşmamıştır. Bu sebeple, İslâm hukukçuları arasında söz konusu alış-verişin tarifi, şekli ve tasavvuru hususunda farklı görüşler söz konusudur.¹⁴⁰ Hatta aynı mezhebe mensup müctehidler arasında bile tek bir tarif ve tasavvur üzerinde görüş birliği sağlanmış değildir. Meselâ Hanefiler arasında dört ayrı tanıma rastlandığı görülmektedir. Bu tanımlara göre de hükümleri değişmek-

134 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, IV, 186-187.

135 Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli’l-Medîne*, I, 129; Mevsilî, *el-Muhtâr li’l-fetvâ*, s. 119; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 20.

136 Merginânî, *el-Hidâye*, I, 213; Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, III, 334.

137 Merginânî, *el-Hidâye*, I, 394-395; Zeylâî, *Tebyinü’l-hakâik*, I, 171; ayrıca ihtilaf, deliller ve diğer mezheplerin görüşleri için bkz. Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 70 vd.

138 Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 76.

139 Ebû Dâvud, “Büyü”, 54.

140 Abdürrezzak, *Hilâfu’l-evlâ*, s. 82 vd.; Apaydın, H. Yunus, “İne”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 283-284.

tedir. Bizim konumuz inenin sadece mekrûh kısmıyla ilgili olması sebebiyle tariflerin toplu bir özeti zikredildikten sonra, mekrûh olan kısmına değinilip bunun *hilâf-ı evlâ* ile ilişki kurulmaya çalışılacaktır.

İne'nin birçok farklı tanımı bulunmaktadır.¹⁴¹ Bunların bir kısmını şöyle özetleyebiliriz: Bir kimse herhangi bir malı önce yüz lira karşılığında satar, sonra onu kendisi daha düşük bedelle bizzat satın alırsa; bu satış, ikinci satım akdi birincinin parasının ödenmesinden önce yapılmışsa Hanefilere göre bu akit câiz değildir. Çünkü yapılan, bâyinın sattığı malı henüz parası ödenmeden daha düşük fiyata geri satın almasıdır. Eğer satış akdi birincinin bedelinin ödenmesinden sonra gerçekleşmişse birinci satış, ikinci satışın yapılması şartıyla gerçekleşmiş olur ki bu da bir satım akdinde iki satım akdi (*safkatâni fî safkatini vâhide*) geçerli olmadığı için câiz değildir.¹⁴² Şayet ikinci satış şart koşulmamış olsaydı akit mekrûh olurdu, zira bu da zorda kalmış bir kimsenin satışlarıdır.¹⁴³ Çünkü müşterinin akde konu olan malı satın almaya ihtiyacı yoktur, onun ihtiyacı parayadır. Burada bayi borç vermeye razı olmadığından ancak bu şekilde satışa razı olmakta, müşteri ise bu malı satın almak zorunda kalmıştır. Netice olarak böyle bir satış mekruhtur, nedeni ise cimrilik, iyilik ve ihsanın terkedilmesidir.¹⁴⁴

Fıkıhla ilgili araştırmalarıyla meşhur Osmanlı âlimlerinden Âlim Muhammed b. Hamza'nın (ö. 1204/1706) da ine üzerine "*Risâletü'l-iyne*" adında bir çalışması bulunmaktadır. Bu risâlesinde kendisi ine ile ilgili farklı görüş ve delillere yer vermiş, hükmü konusunda da "zannımca tercih edilmeye uygun olan onun mekrûh olmasıdır" şeklinde bir kanat belirtmiştir.¹⁴⁵ Yukarıda belirtildiği üzere inenin mekrûh olan kısmının mekrûhluk sebebi cimrilik, karzın yerine getirilmemesi ve ihtiyaç sahiplerinin gözetilmemesidir. Zira evlâ olan ihtiyaç sahibine ine yoluyla vadeli olarak pahalıya sattığı malı peşin olarak ucuza geri almak değil, borç verilerek ihtiyacını gidermektir. Bu yüzden buradaki mekrûh *hilâf-ı evlâ* manasınadır.

Bütün bu örneklerden "mekrûh" ifadesinin *hilâf-ı evlâ* veya *terk-i evlâ* ma-

141 Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), *Tilbetü't-talebe*, s. 242; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, s. 440-441; Sa'dî Ebû Cib, *el-Kâmûsu'l-fıkhî*, s. 270; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 216; Apaydın, "a.g.md", *DİA*, XXII, 283-284.

142 Tehânevî, *İlâü's-sünen*, XIV, 205-206.

143 بيع المضطر مكروه.

144 Serahsî, *el-Mebsût*, XIV, 45; Merginânî, *el-Hidâye*, 120-121; Nesefî (ö. 710/1310), *el-Kâfi şerhu'l-Vâfi*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, nr. 612, vr. 202^b. Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik*, V, 54-55; İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), *Fethu'l-Kadir*, VII, 197-199; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 162-164; Tehânevî, *İlâü's-sünen*, XIV, 201-204; Abdürrezzak, *Hilâfu'l-evlâ*, s. 82-88.

145 Kayserî Raşit Efendi Kütüphanesi, nr. 1178, vr. 44^b. ayrıca diğer nüsha ve değerlendirmeler için bkz. Cici, Recep, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, Bursa 2006, s. 113

nasına geldiği ya da o manada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bütün tenzihen mekrûhlar *hilâf-ı evlâ*'dır.¹⁴⁶ Zira veled-i zinanın imameti, kendinden emin olmayan oruçlu kimsenin hanımını öpmesi ve 'îne yoluyla yapılan alış-veriş akdinin hükmü caiz olsa da terkedilmesi/yapılmaması daha evladır yani tercihe şayandır.

C. Lâ be'se

1. Hilâf-ı evlâ ile Lâ be'se Arasındaki Kullanım İlişkisi

Sözlükte; “zarar, güçlük, yiğitlik, mahzur, hasar, ziyan, zahmet, zorluk, azap vb.” gibi anlamlara gelen *be's*/بأس kelimesi,¹⁴⁷ cinsini nefyeden “لا” edatı ile “zararsız, kabul edilebilir, idare eder, önemli değil” anlamında, “لا بأس أن” kalıbıyla ise “yapılabilir ve yapılmasında bir sakınca yoktur” gibi manalara gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de “بأس” kelimesi “şiddet, çetin, hınç, güç, kuvvet, azap” gibi manalara gelmekte olup yedi yerde geçmektedir.¹⁴⁸ Kesin hüküm vermenin zor olduğu yerlerde kullanılan *lâ be'se* kavramı; mendûb ve mubah gibi yapılması caiz olan fiiller yanında, terk-i evlâ ve mekrûh gibi kesin olmayan tarzda yapılması talep edilen fiilleri, bazen de herhangi bir şeyin yapılmasındaki serbestliği ve yasaklığı konusunda kesin bir sonuca varılamayan davranışları ifade etmek amacıyla kullanılan mükelleflerin fiilleri/*ef'âl-i mükellefin* ile ilgili bir kavramdır.¹⁴⁹

Lâ be'se kavramı, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bizzat ve o zamandan günümüze kadar da kullanılmakta olup, bu lafzın geçtiği hadislerden biri şöyledir: “Kul, kendisinde beis olanı terk ettiği gibi beis olmayanı da terk etmedikçe muttakiler mertebesine ulaşamaz.”¹⁵⁰ Diğer bir hadiste de Hz. Peygamber (s.a.v.), eşi Hz. Safiyye'nin (r.a.) hac dönüşünde veda tavafi yapmadığını söylemesi üzerine, ona; “Bir sakınca yoktur (veda tavafi adetli kadından düşmüştür), yoluna devam et (لا بأس انفري)” buyurmuşlardır.¹⁵¹ Yine *lâ be'se* lafzı özellikle olumlu veya olumsuz bir beyanda bulunmanın zor olduğu meselelerde kullanılmıştır. Nitekim benzeri

146 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, IV, 186-187.

147 İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1003), *es-Sihâh*(thk. Halil Memun Şeyha), Beyrut 1426/2005, md. بأس, s. 71; İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, ts., md. بأس, VI, 20; Ebû'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1094/1683), *el-Külliyyât* (thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî), Beyrut 1432/2011, s. 206; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-ârûs*, Daru'l-Hidâye, ts. md. بأس, XV, 430.

148 Nisâ, 4/84; Enâm, 6/65; İsrâ, 17/5; Neml, 27/33; Mü'min, 40/29; Fetih, 48/16; Hadîd, 57/25.

149 Özer, Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 2.

150 Tirmizî, “Sıfatül-kıyâme”, 19, İbn Mâce, “Zühd”, 24; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*(thk. Muhammed Abdülkadir Ata), Beyrut 1424/2003, V, 546.

«لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُتَّقِينَ، حَتَّى يَدَعَ مَا لَا بَأْسَ بِهِ، حَدَّثَنَا لِيَا بِهِ الْبَاسُ»

151 Buhârî, “Hac”, 33.

bazı kullanımlar başka konularda farklı kavramlar için de söz konusu olabilmektedir. Meselâ, Ebû Hanife (ö.150/767) haramdır veya caizdir gibi kesin hüküm vermenin zor olduğu yerlerde, bunda “hayır yoktur” demek suretiyle kesin bir hüküm vermemiştir.¹⁵² Buradaki “hayır yoktur” ifadesi de *lâ be’seanlamında bir kullanımdır.*¹⁵³

Fürû-ı fıkıh literatüründe, *lâ be’se (bih)* kavramının genel olarak “herhangi bir fiilin yapılmasında sevap da günah da yoktur” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle bu kavram, bir fiili yapmak ya da terk etmek arasında herhangi bir farkın bulunmadığı, yapılmakla sevap terk edilmekle de günah söz konusu olmayan durumlar için kullanılır.¹⁵⁴ Buradan hareketle *lâ be’se*’nin “müstehab”dan farklı bir manaya delalet ettiği söylenebilir.¹⁵⁵ Nitekim Ebûl-Berekât en-Neseî’nin (ö. 710/1310) *el-Kâfi* adlı eserinde, müstehab ile *lâ be’se* aynı manalarda değil, *la be’se* kavramı ahiretle ilgili hükümler için kullanılmıştır. Zira şiddet, zorluk ve problem anlamlarına gelir *be’s*, şiddetin ve zorluğun kaldırılmasına ihtiyaç olan yerlerde dile getirilmiştir.¹⁵⁶ Başka bir Hanefi fakih Bedreddin Aynî (ö. 855/1451) de, camilerin süslenmesiyle ilgili konuya değinirken *lâ be’se* ifadesinin, “ne günah vardır, ne de sevap” anlamına geldiğine işaret etmektedir. Bu yaklaşım da Neseî’nin değerlendirmesi ile örtüşmektedir. Esasen İmam Muhammed’in *el-Câmi’u’s-sağîr* adlı eserindeki kayda dayanmakta¹⁵⁷ olan bu konuyu, Aynî değerlendirirken “*lâ be’se* yani mekrûh değildir/*lâ yukrahu*” ifadesini kullanarak hükümler hiyerarşisindeki yerine işaret etmektedir.¹⁵⁸

Hanefilere göre *lâ be’se* genellikle *mubah* veya *terk-i evlâ* manalarına gelir ki, bununla müstehabdan başka bir anlam kastedilmektedir.¹⁵⁹ Konu ile ilgili yaklaşımları şöyle hülâsa edilebiliriz:

- “Kendisinde *lâ be’se* sözünün bulunduğu her ifade, *terk-i evlâ* anlamına gelir. Ancak bu konuda muteber/esah olan görüş şudur ki, her yerde geçerli olabilecek küllî bir ilke bulunmamaktadır. Dolayısıyla böylesi durumlarda *lâ be’se*’nin geçtiği

152 Merginâni, *el-Hidâye*, III, 58.

153 Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 4.

154 Ebûl-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 816.

155 Aynî, *el-Binâye*, II, 470; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, I, 412-413; IV, 185-186, 202; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 4.

156 Neseî, *el-Kâfi*, vr. 23^a; Aynî, *el-Binâye*, II, 470-471. Yani cevaz noktasında bir problem var ki böyle bir ifade kullanılmıştır.

157 Hasen eş-Şeybânî, *el-Câmiu’s-sağîr*, s. 121; Neseî, *el-Kâfi şerhu’l-Vâfi*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, nr. 612, vr. 23^a; Aynî, *el-Binâye*, II, 471-472; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 4.

158 Aynî, *el-Binâye*, II, 472. قوله: لا بأس يعني لا يكره

159 İbnü’l-Hümâm, *Fethi’l-Kadîr*, VII, 241-242; Hamevî, *Gamzu ‘uyûni’l-besâir şerhu kitabi’l-Eşbâh ve’ne-nezâir*, II, 27-28; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, IV, 202; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 5.

yere bakılır; eğer caiz olduğuna dair bir delil varsa mükellef burada serbestir, delil yoksa *terk-i evlâdır*.¹⁶⁰

- *Lâ be'se* çoğunlukla mubah ve terk-i evlâ anlamına gelmekle birlikte mendûb,¹⁶¹ müstehab ve mekrûh gibi farklı manalarda da kullanıldığı iddia edilmiştir.¹⁶²

- Âlim Muhammed b. Hamza, risâlesinde *lâ be'se* kavramının bazen “tercih edilmeyen/mercûh caiz” yani *terk-i evlâ* anlamında, bazen de yapılması tercihe şayan olan manasında kullanıldığını belirtmiştir.¹⁶³

- *Lâ be'se* kavramının yükümlülük kuramı/*ef'âl-i mükellefîn* ile çok yakın bir ilişkisi vardır. Bu kavram, müradifi sayılan *hilâf-ı evlâ* gibi diğer bazı kavramlarla yükümlülük kuramı ile ilgili sistemi koruma amacıyla *ef'âl-i mükellefîn* kategorisine dâhil edilmemiştir.¹⁶⁴

Sonuç olarak *lâ be'se*'nin, *hilâf-ı evlâ* kavramı ile yakın ilişkisi bulunmakta olup, her iki kavramda, hakkında açık bir nass olmayan ve kesin hüküm vermenin zorlanıldığı yerde kullanılmaktadır, denebilir.

2. Lâ be'se'nin Hilâf-ı Evlâ Manasına Geldiğine Dair Örnekler

Fıkıh literatüründe oturup konuşmakta olan bir kişinin sırtına doğru namaz kılmakta *lâ be'se*/bir sakınca yoktur.¹⁶⁵ Sahih bir isnatla gelen rivayete göre İbn Ömer (r.a.) bazı yolculuklarında âzat ettiği kölesi Nafi'yi (ö. 117/735) kendisine süt-re yaparak sırtına doğru namaz kılmıştır.¹⁶⁶ İnsanın yüzüne doğru namaz kılmak mekrûhtur.¹⁶⁷ Fakat imkân varsa huşuyu zedeleme endişesi ile başka yerde namaz kılmak, konuşan bir kişinin sırtına doğru yönelerek namaz kılmamak daha doğrudur. Dolayısıyla burada *lâ be'se*'nin *hilâf-ı evlâ* manasına alınması daha uygundur.¹⁶⁸

160 Aynî, *el-Binâye*, XI, 561; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 6.

161 Muhammed İbrahim el-Hafâdi, *Mu'cemu garibi'l-fıkh ve'l-usûl*, s. 522.

162 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, V, 510; VII, 241-242; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, II, 210, V, 155; Hamevî, *Gamzu Uyûni'l-besâir*, II, 27-28; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 399, 401, V, 150; Nasiruddin en-Nakîb, *el-Mezâhibu'l-Hanefî*, s. 378; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 6.

163 Âlim Muhammed b. Hamza, İstanbul üniversitesi Merkez Kpt., Nadir Eserler, Arapça bölümü 1502 numarada kayıtlı risalelerin içinde vr. 56^a; eserin ayrıntıları için bk. Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, s. 46-47; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 6.

164 Zerküşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fıkh*, I, 296-303; geniş bilgi ve diğer mezheplerin lâ be'se ilgili görüşleri için bkz. Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 6 vd.

165 Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 86; İbn Mâze, *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, s. 144; Merginânî, *el-Hidâye*, I, 235; farklı görüş ve tartışmalar için bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 55.

166 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 279.

167 *el-Feteva'l-Hindiyye*, I, 108.

168 Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 22.

Lâ be'se'nin hilâf-ı evlâ anlamına geldiği örneklerden biri de, namaz kılan kimsenin secdeye giderken Allah'ın huzurunda olduğu bilincini etkileyeceği için secde edeceği yeri düzeltmesi uygun bir davranış değildir. “Gerçekten Müminler felaha ermişlerdir, onlar namazlarında huşu içindedirler.”¹⁶⁹ âyetiyle de huşu ile namaz kılan kimseler övülmüştür. Buna göre huşu halini zedeleyen hatta bozan davranışlardan kaçınmak gerekir. Bu itibarla namaz kılanın yararına olan her bir fiilin yapılmasında bir sakınca yoktur/*lâ be'se*, ancak secde etmenin mümkün olmaması halinde secde yerinin sadece bir hareketle düzeltilmesi mümkündür. Bu konunun Hz. Peygamber'e (sav) sorulması üzerine, o; “*Bir defa yap, yoksa bırak.*” cevabını verdi.¹⁷⁰ Burada kişinin namazını düzgün kılmaya yardımcı olan bir durum vardır. Secdeye giden kimsenin secde yerini ancak secde etme imkânı olmazsa düzeltebileceği, yoksa düzeltemeyeceği ifadesindeki istisnadan dolayı burada *lâ be'se* ifadesi kullanılmıştır.¹⁷¹ Zira bu kavram kesin olmayan durumlarda kullanılmaktadır. Burada da *lâ be'senin*, *hilâf-ı evlâ/terk-i evlâ* manasında olması uygundur, mazeretsiz olarak tek bir defa yapılması bile mekrûhtur.

Hutbe okunurken cemaatin bir şeyle meşgul olmamasına dair örnekte *lâ be'se* mekrûhun karşılığı olarak kullanılmışsa da *terk-i evlâ* anlamı daha uygundur. İmam hutbe okurkencemaatin namazda olduğu gibi herhangi bir şeyle meşgul olmaması gerekir. “*Onu dinleyin ve susun.*”¹⁷² âyetinin gereği olarak hutbe esnasında cemaatin susup dinlemesi lazımdır. Selam verene, hapşırana mukabelede bulunmak ve konuşanları “susun” diye uyarmak gibi herhangi bir işlemler mekrûh görülmektedir. Bu tür eylemlere işaretle karşılık verilmesinin de mekrûh olduğu belirtilmişse de sahih olan görüşe göre, el ve baş işaretiyle uyarılmasında bir sakınca yoktur/*lâ be'se*. Yani yapılmaması daha evlâdır/*terk-i evlâ* denilebilir.¹⁷³ Bazı yerlerde mekrûh veya *lâ be'se*, bazı yerlerde de mekrûhtur fakat esah olan görüşe göre bir sakınca yoktur/*lâ be'se* ifadeleri kullanılmıştır.¹⁷⁴ Burada da *lâ be'se* kelimesi *hilâf-ı evlâ/terk-i evlâ* anlamına gelmektedir. Zira her ne kadar mükellef, vücut diliyle bazı şeylere cevap verebileceğini ifade etse de evlâ olan hiçbir şekilde cevap vermemesidir.

Konuyla ilgili bir diğer örnek de şöyledir: Ebû Hanîfe'ye göre namazda yılan ve akrebin öldürülmesinde bir sakınca yoktur.¹⁷⁵ Zira Hz. Peygamber (s.a.v.);

169 Müminun, 23/1-2.

170 Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, XX, 351.

171 Aynî, *Binâye*, II, 436-437.

172 Araf, 5/204.

173 Aynî, III, *el-Binâye*, 88-89.

174 Aynî, III, *el-Binâye*, 88, 89, 105, 228, 257; IV, 64, vd.

175 Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 100; Merginânî, *el-Hidâye*, I, 236; Merginânî, *Kitabu't-Tecnis ve'l-mezid*, I, 533.

“Namazda (bile olsanız), iki siyahı (yılan ve akrebi) öldürünüz.”¹⁷⁶ buyurmuştur. Leknevî (ö. 1304/1887), İmam Muhammed’in *el-Câmi’u’s-sağîr* isimli eserine yazdığı şerhte, bu hadis sebebiyle *lâ be’s*e ifadesinin, bütün yılanların öldürülmesinin mubah olduğuna delâlet ettiğini söylemiştir.¹⁷⁷ Çünkü hadisteki emir ibaha içindir, bir de namaz kılan bununla meşgul olmayacağı için bir menfaat vardır, zira “emir kipinin en aşağı gerektirdiği hüküm mubahlıktır”, ifadesi, “öldürülmeleri emredilmişken neden onları “öldürmek müstehab olmasın?” sorusunun cevabıdır.¹⁷⁸ *el-Bahru’r-râik*’de Münyetü’l-musallî şerhinden bir alıntı yapan İbn Nüceym, “Ebû Dâvud’da geçen hadise dayanarak akrebin öldürülmesi müstehabdır, yılanı da akrebe kıyaslayarak öldürülmesinde bir sakınca yoktur/*lâ be’s*”¹⁷⁹ demektedir. Fakat namazda söz konusu hayvanların öldürülmesinin mekrûh olmaması, eziyet veya bir zarar vermesinden korkulduğu zamandır.¹⁸⁰ Eğer zarar vereceğinden endişe duyulmazsa namaz içinde onların öldürülmemesi evlâdır, demek daha uygundur. Zira yılan ve akrebin zarar vermesinden korkulmazsa öldürülmeleri mekrûh olur.¹⁸¹ Buna göre *lâ be’s*’nin manasının *hilâf-ı evlâ* anlamına geldiği anlaşılır. Yani burada namaz kılarken yılan ve akrebin zarar vermeyeceğinden emin olunursa öldürmek *hilâf-ı evlâ*’dır.

Yine Hanefilere göre sadece cuma günü oruç tutulmasında bir sakınca yoktur/*lâ be’s*. Ancak ihtiyaten cuma gününe ilave olarak cumartesi de oruç tutmanın uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁸² Hadislerde de bunu görmek mümkündür. Cabir’e (r.a.) “Hz. Peygamber (s.a.v.) Cuma günü oruç tutmayı yasakladı mı” diye soruldu, o da; “Evet” diye cevap vermiştir.¹⁸³ Bir başka rivayet ise şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.v.), bir cuma günü oruçlu iken kendisine uğrayan Cüveyriye bintü Hâris (r.a.); “Dün oruç tutmuş muydun?” diye sormuş, o da; “Hayır” diye cevap vermiş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.); “Yarın oruç tutmayı düşünüyor musun” diye tekrar sormuş, o da yine “Hayır” diye karşılık verince, Allah Resulü; “Öyleyse orucunu boz” buyurmuştur.¹⁸⁴ Bu ifade ve rivayetlerden sadece cuma günü oruç

176 Ebû Dâvud, “Salât”, 171. «اقتُلُوا الْأَسْوَدَيْنِ فِي الصَّلَاةِ الْحَيَّةِ وَالْعَقْرَبِ»

177 Abdülhay el-Leknevî, *en-Nâfiu’l-kebir* (el-Câmiu’s-sağîr ile beraber), s. 100. قوله لا بأس لحديث اقتلوا الاسودين ولو كنتم في الصلاة والمراد الحية والعقرب فدل الحديث على إباحة قتل الحيات كلها

178 İbn Nücem, *el-Bahru’r-râik*, II, 53; Hâşiyetü’-Şelebi ala Tebyini’l-hakâik (Tebyinu’l-hakâik ile beraber), I, 416; Aynî, *el-Binâye*, II, 461-463; İbn Âbidîn, *Redü’l-muhtâr*, IV, 178-179.

179 İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik*, II, 53.

180 İbn Âbidîn, *Redü’l-muhtâr*, IV, 178-179.

181 İbn Âbidîn, *Redü’l-muhtâr*, IV, 178.

182 Ayrıntı ve deliller için bk. Mergînânî, *Kitâbu’t-Tecnis*, II, 418-419.

183 Buhârî “Savm”, 62.

184 Buhârî “Savm”, 62.

tutmamanın *evlâ*/tercihe şayan olduğu, her şeye rağmen tutulursa da mekrûh olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu yerde *lâ be'se* kavramının mekrûh/*hilâf-ı evlâ* manasına geldiği görülmektedir.¹⁸⁵

Ebû Hanîfe'ye göre kırsal yerlerde bir binayı Mecusilere mabet, Hristiyanlara kilise ve Yahudilere havra yapmak ya da orada şarap satılmak üzere kiraya verilmesinde bir sakınca yoktur/*lâ be'se*. Zira söz konusu kira akdi menfaat üzerine yapılmış bir akittir. Bunda bir masiyet yoktur. Masiyet, kiracının fiilindedir. O da bu fiillerinde muhayyerdir. Dolayısıyla bu masiyet fiillerinin mal sahibi ile bir ilişkisi yoktur. İmameyn'e göre ise bunların hiçbiri için kiraya veremez. Çünkü bunların hepsi günah işlemeye yardım etmektir.¹⁸⁶ Bu örnekte de *lâ be'se*, *hilâf-ı evlâ* anlamına gelmektedir. Şarap imalatçısı olduğu bilinen birisine üzüm satmakta bir sakınca yoktur. Çünkü onun şarap yapacağı kesin olmadığı için bu satışla bizzat masiyet işlenmiş değildir.¹⁸⁷ Burada da *lâ be'se* ifadesi, *hilâf-ı evla* anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır, zira *evlâ* olan satılmamasıdır.¹⁸⁸

Kısacası, örneklerde de görüldüğü üzere *lâ be'se*, *hilâf-ı evlâ*/yapılmaması daha iyi/terkedilmesi *evlâ*” manasına gelmektedir.

SONUÇ

Hilâf-ı evlâ'nın yükümlülük kuramının/*ef'âl-i mükellefîn* kategorik yapısı ile çok yakın ilgisi vardır. Hatta söz konusu kategorilerden birkaçının manasını birden ifade etmek üzere genel anlamda kullanıldığı görülür. Müradifi sayılan diğer bazı kavramlarla birlikte bu kavram, yükümlülük kuramı ile ilgili ana sistemi korumaya gayesiyle doğrudan *ef'âl-i mükellefîn* kategorisi içine dâhil edilmemiştir.

İlk dönem usûl kitaplarında *hilâf-ı evlâ* kavramı ile ilgili bir açıklamaya pek rastlanmamaktadır, usûlcülerin çoğu bu kavramı kullanmamışlardır. Ancak hicrî beşinci asırdan sonra kaleme alınan fıkıh literatüründe *hilâf-ı evlâ* kavramının farklı anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. *Hilâf-ı evlâ*, en özlü ifade ile, “mükellefin yapması gereken bir fiili terk etmesi, yapmaması gereken bir fiilide yapması” anlamına gelmektedir.

Hilâf-ı evlâ kavramını, dört mezhep de bazı yerlerde aynı anlamda kullanmış olmakla birlikte farklı manalar da vermişlerdir. Bu cümleden olarak söz konusu

185 Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 20-21.

186 Şeybânî, *el-Câmi'ûs-sağîr*, s. 534; Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 162-163; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 22.

187 Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 162.

188 Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 162; Özer, “a.g.m.”, *Marife*, s. 23.

kavramın tarifinde de dört mezhebin birleşemedikleri müşahede edilmiştir. Bu incelemede *hilâf-ı evlâ* kavramını, Hanefîlerin daha ziyade *terkü'l-mendûb/terk-i müstehab*, *mekrûh* ve *lâ be'se* anlamında, Malikîlerin; *caiz*, *genişlik*, *mendûbun terki*, *ruhsat* ve *lâ be'se* vb. çeşitli manalarda, Şâfiîlerin; *haram değildir veya caiz değildir*, *hilâf-ı müstehab*, *mekrûh*, *sünnetin terki* vb. anlamlarda, Hanbelîlerinde; *hilâfu'l-efdal*, *lâ be'se bih*, *tertîbe ve arzu edilen şekle muhalefet* ve *el-icrâ* gibi çeşitli manalarda kullandıkları ortaya konmuştur.

Hanefî fıkıh literatüründe *tenzihen mekrûh*un dayanağının *hilâf-ı evlâ* olduğu, bunun önemli bir terim sayıldığı ve çokça kullanıldığı tespit edilmiş, ayrıca *hilâf-ı evlâ* ile *tenzihen mekrûh* arasında umum-husus-mutlak ilişkisi bulunduğu, ancak *hilâf-ı evlâ*'nın mekrûhtan daha kapsamlı bir kavram olduğu sonucuna varılmıştır.

Hilâf-ı evlâ ve müradifi ifadelerin, *lâ be'se* kavramı ile de yakın ilişkisi bulunmaktadır. *Tenzihen mekrûh*un derece olarak *hilâf-ı evlâ*'ya tekabül ettiği *velâ be'se* anlamında kullanıldığı örneklerde görülmüştür. Yine *hilâf-ı evlâ* ifadesi bazen mekrûh bazen de *lâ be'se* manasına geldiği örneklerde müşahede edilmiştir.

Netice olarak denilebilir ki *hilâf-ı evlâ*; *terk-i evlâ*, *lâ be'se*, *mekrûh*, *terkü'l-müstehab* ve *terkü'l-mendûb* anlamlarına gelmektedir. Ayrıca *hilâf-ı evlâ*, terk edilmesi yapılmasına tercih edilen durumlarla ilişkili olarak kullanılan bir kavram olup, yasaklayıcı bir ifade olmasa bile maslahat için terki tercih edilen bir hüküm olarak değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle *hilâf-ı evlâ*, terk edilmesini öngören bir nas bulunmasa bile, terki yapılmasına tercih edilen durumları ifade eden bir kavramdır.

Kaynakça

- Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî (ö. 683/1284), *el-Muhtâr li'l-fetvâ* (thk. Sâid Bekdaş), Beyrut 1433/2012.
- Abdülhamid eş-Şîrvânî ve Ahmed b. Kasım el-'İbâdî, *Havâşiş-Şîrvânî ve'l-Abâdî alâ Tühfetü'l-muhtac*, Beyrut 1416/1996.
- Abdülhay el-Leknevî, *en-Nâfiu'l-kebir* (el-Câmiu's-sağîr ile beraber).
- Abdülmuhsin b. Hamd b. Abdullah b. Hamd el-Abbâd el-Bedr, *Şerhu şurûtu's-salât ve erkâniha ve vâcibatıha*, Riyad 1425/2005.
- Abdürrezzak Abdurrahman Salim Ebû Umra, *Hilâfu'l-evlâ inde'l-usûliyyîn diraseten usûliyyeten mukâraneten*, el-Âmu'l-Câmiif 1432/2011.
- Ahmed b. Abdürrezzak b. Muhammed el-Mağribî er-Reşidî (ö. 1096/1685), *Hâşiyetü'l-Mağribî alâ Nihâyetü'l-muhtac*, Beyrut 1404/1984.
- Ahmed b. Ali b. Tağlib b. es-Sââtî, *Nihâyetü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (thk. Sa'd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî), Mekke h. 1418.

- Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût* (thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasen İsmâil), Beyrut 1421/2001.
- Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî el-Feyyûmî (ö. 770/1369), *el-Misbâhu'l-münîr*, Kum 1405.
- Alauddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Mardâvî (ö. 885/1480), *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh* (thk. Abdurrahman el-Cebrin, Avviz el-Karnî ve Ahmed es-Serrâh), Riyad 1421/2000.
- Alauddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (ö. 539/1144), *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl* (thk. Zeki Abdülber), Katar 1404/1984.
- Ali b. Ahmed b. Mükremullah (ö. 1189/1775), Hâşiyetü'l-Adevî alâ şerhi Kifâyetî't-tâlibî'r-rabânî (thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâ'î), Beyrut 1412.
- Ali b. Muhammed e-Şerîf el-Cürcânî (ö. 818/1415), *Kitabü't-ta'rifât* (thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî), Beyrut 14124/2003.
- Âlim Muhammed b. Hamza, İstanbul üniversitesi Merkez Kpt., Nadir Eserler, Arapça bölümü 1502 numarada kayıtlı risalelerin içinde vr. 56^a.
- Apaydın, H. Yunus, "İne", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 283-284.
- Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut 1420/2000.
- Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Kahire 2012.
- Bedrüddin Muhammed b. Bahadır Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Bahru'l-muhîf fî usûli'l-fikh* (thk. Abdülkadir Abdullah el-Ânî), Kuveyt 1413/1992.
- Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkadir Ata), Beyrut 1424/2003.
- Ebû'l-Hasen Burhânuddîn Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî (ö. 593/1197), *Kitabu't-Tecnis ve'l-mezîd* (thk. Muhammed Emin Hakkı), Beyrut 1424/2004.
- Cici, Recep, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, Bursa 2006.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn (ö. 478/1085), *Nihayetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb* (thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib), Beyrut 2007.
- Çetintaş, Recep, *İlk Beş Asır Fıkıh Usulü Literatüründe Teklîfî Hüküm Terminolojisi*, Ankara 2015.
- Dilek, Uğur Bekir, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklîfî Hüküm Terimleri*, Konya 2010, s. 150. (Basılmamış Doktora Tezi, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı).
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Mubal", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 341.
- Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-ârûs*, Daru'l-Hidâye, ts.
- Ebû'l-Bekâ Eyüb b. Musa el-Kefevî (ö. 1094/1682-1683), *el-Külliyât* (thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî), Beyrut 1432/2011.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî el-Mutezilî (ö. 436/1044), *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh* (thk. Halil el-Mîs), Beyrut 1403.
- Ebû'l-Berekât Ahmed b. Muhammed el-Adevî (ö. 1201/1287), *eş-Şerhu'l-kebîr* (thk. Muhammed Aliş), Beyrut ts., Dâru'l-Fikir.
- Ebû'l-Hasen Burhânuddîn Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (thk. Ahmed Mahmud eş-Şehâde), Dimeşk 1427/2006 (Dâru'l-Farfur).
- Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî (ö. 786/1384), *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (thk. Ebû Mahrûs Amr b. Mahrûs), Beyrut 1428/2007.
- el-Feteval-Hindiyye*, Dâru'l-Fikir 1411/1991.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005, S. 431.

- Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylaî (ö. 743/1342), *Tebyînu'l-hakâik şehu Kenzü'd-dekâik*(thk. Ahmed İzzu İnaye), Beyrut 1420/2000.
- Fahraddin er-Râzî (ö. 606/1209), *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*(thk. Taha Cabir Feyyâz el-Alvânî), Beyrut 1412/1992.
- Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münir*, Kum h. 1405.
- Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl* (thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar), Beyrut 1417/1997.
- Hasen b. Ammâr b. Ali eş-Şürunbilâlî (ö. 994/1069), *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-izâh* (thk. Beşşâr Bekrî Arabî), Dımaşk ts.
- Hasen b. Ammâr eş-Şürunbülâlî (ö. 1068/1658), *Nuru'l-izâh ve necâtü'l-ervâh* (thk. Said Bekdâş), Beyrut 1436/2010.
- Hasen b. Muhammed b. Mahmud el-Attâr (ö. 1250/1834), *Hâşiyetü'l-Attâr alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî alâ Cemu'l-Cevâmî'*, ts.
- Hattâb er-Ruaynî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed (ö. 954/1547), *Mevâhibü'l-celil li-şerhi Muhtasari Halil*, Riyad 2003.
- Hattâb er-Ruaynî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed (ö. 954/1547), *Mevâhibü'l-celil li-şerhi Muhtasari Halil*, Riyad 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımeşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhü Tenvîri'l-ebâr*(thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvez), Riyad 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımeşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr*(thk. Husamüddin b. Muhammed Sâlih Farfur), Dımeşk 1421/2000.
- İbn Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed. (ö. 1346/1927), *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*(thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türki), Beyrut 1985.
- İbn Emîru Hac el-Halebî (879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr ale't-Tahrîr fî usûli'l-fikh*(thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), Beyrut 1419/1999.
- İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*(thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Beyrut 1399/1979.
- İbn Hacer Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1379.
- İbn Hacer el-Mekkî el-Heytemî (ö. 974/1567), *el-Fetâvâ'l-kübrâ'l-fikhiyye*, Kahire ts.
- İbn Halûlû, Ahmed b. Abdurrahman b. Musa ez-Zelitînî el-Karavî, *ez-Ziyâü'l-lâmi fi şerhi Cem'i'l-cevâmî'*(thk. Abdülkerim b. Ali b. Muhammed Nemle), Riyad 1999.
- İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, ts.
- İbn Nüceym (ö. 870/1563), *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*(thk. Zekeriya Umeyrât), Beyrut 1418/1997.
- İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), *Şerhu Fethi'l-Kadîr* (thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî), Beyrut 1415/1995.
- İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, Kahire h. 1351.
- İshak b. Mansur el-Mervezî (ö. 251/865), *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuye*, Medine 1425/2002, VI, 2088-2090.
- İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1003), *es-Sihâh*(thk. Halil Memun Şeyha), Beyrut 1426/2005.
- İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*(thk. Sami b. Muhammed Selâme), Daru't-Taybe 1420/1999.
- Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, nr. 1178, vr. 44^b.

- Koca, Ferhat, "Mekrûh", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 581.
- Koca, Ferhat, "Mendûb", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 128.
- Mahallî, Celâlüddîn (ö. 864/1459), *el-Bedrü't-tâli' fî halli Cem'i'l-cevâmi'* (thk. Ebü'l-Fida Murtaza Ali b. Muhammed el-Muhammedi ed-Dağüstânî), Beyrut 2005.
- Mahmud Hâmid Osman, *el-Kâmûsu'l-mubîn fustlâhâtî'l-usûliyyîn*, Riyat 1423/2002.
- Mansur b. Yunus el-Behûtî el-Hanbelî (ö. 1051/1642), *Keşşâfu'l-gınâ'* (thk. Ebu Abdillâh Muhammed Hasen İsmail), Beyrut 1418/1997.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450/1058), *el-Hâvi'l-kebir şerhu Muhtasari'l-Müzenî* (thk. Ali Muhammed Muavviz ve Adil Ahmed Abdülmevcud), Beyrut 1994.
- Merginânî, *el-Hidâye*, 120-121; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö. 710/1310), *el-Kâfi şerhu'l-Vâfi*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, nr. 612, vr. 202^b.
- Meryem Muhammed Salih ez-Zâfirî, *Mustelahâtu'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, Beyrut 1422/2002 (Dâru İbni Hazm).
- Muhammed Alâuddin el-Haskefî (ö. 1088/1677), *Şerhu'd-Dürrü'l-muhtâr*, Kahire, ts.
- Muhammed Aliş, *Menhu'l-celîl şerhun 'alâ Muhtasari Seyyid Halîl*, Beyrut 1409/1989.
- Muhammed b. Abdülaziz el-Mubarek, "Hilâfu'l-evlâ hakikatühü ve tatbikâtühü", s. 8. http://faculty.imamu.edusa/cil/maalmubark/pages/default_01.aspx
- Muhammed b. Ahmed b. Arefe ed-Desûkî el-Mâlikî (ö. 1230/1815), *Hâşiyetü'd-Desûkî alâş-şerhi'l-kebir* (thk. Muhammed Aliş), Beyrut s., Dâru'l-Fikir.
- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne* (thk. Seyyid Hasen el-Keylânî), Beyrut 1983.
- Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), *el-Câmiu's-sâğîr*, Beyrut 1406/1986.
- Muhammed b. Salih b. Muhammed el-'Useymîn (ö. 1421/), *eş-Şerhu'l-mümetta' 'alâ Zâdi'l-müstenkî'*, Dâru İbu'l-Cevzî, 1422-1428.
- Muhammed İbrahim el-Hafâdî, *Mu'cemu garibi'l-fikh ve'l-usûl*, Kahire 1430/2009.
- Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî (ö. 1310/1892), *'Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen Ebî Dâvûd*, Beyrut 1415.
- Necati Yeniçel ve Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, İstanbul 1989.
- Necmüddîn Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), *Tilbetü't-talebe* (thk. Halid Abdurrahman el-Ak), Beyrut 1416/1995.
- Nesefî, *Fıkhü'l-Keydânî*, İstanbul Millet Ktp., nr. 1178, vr. 214^b.
- Nuruddin b. Ali eş-Şübrâmelsî el-Akharî (ö. 1087/1676), *Hâşiyetün alâ Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1404/1984.
- Öğüt, Salim, "Ef'âl-i Mükellefîn", *DİA*, İstanbul 1994, X, 452.
- Özen, Şükrü, "Hilâf", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 527.
- Özer, Hasan, "Fıkıh Literatüründe Yüklümlülük Kuramı Bağlamında "Lâ Be'se (Bih)" Kavramı", *Marife*, 17/1 (2017): 1-27, s. 21-22.
- Râğib el-İsfehânî (ö. 425/1033-1034), *Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân* (thk. Safvan Adnan Davûdî), Beyrut 1412/1992.
- Sâdi Ebû Cib, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, Dîmeşk 1408/1988.
- Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî (ö. 747/1346), *et-Tavdîh şerhu't-Tenkîh* (thk. Muhammed Adnan Derviş), Beyrut 1419/1998.
- Salih b. Abdîsemî' el-Âbî el-Ezherî (ö. 1335/1917), *es-Semeru'd-dânî fî takribi'l-meânî şerhu Risâleti ibni Ebî Zeyd el-Kayravânî*, Beyrut ts.

- Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut 1424/2003.
- Siracuddin Ömer b. İbrahim İbn Nüceym (ö. 1005/1596), *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzid-Dekâik*(thk. Ahmed İzzu Inate), Beyrut 1422/2002.
- Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî (ö. 326/971), *el-Mucemu'l-kebir*(thk. Hamdi b. Abdülme-cid es-Selefi), Musul 1404/1983.
- Süleyman b. Muhammed b. Ömer el-Büceyrimî (ö. 1221/1806), *Hâşiyetü'l-Büceyrimî alâ şerhiMenheci't-tüllâb*, Matbaatü'l-Halebi, 1369/1950.
- Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-Uceyli el- Marûf bi'l-Cemel (ö. 1204/1790), *Hâşiyetü'l-Cemel alâ'l-Menhec*, Beyrut, ts.
- Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbas Ahmed Hamza Şihabüddin er-Ramlî (ö. 1004/1595), *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (ile beraber, *Hâşiyetü Ahmed b. Abdırrezzak el-ma'rûf bi'l-Mağribi er-Reşid* (ö. 1096/1685), Beyrut 1404/1984.
- Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbas Ahmed Hamza Şihabüddin er-Ramlî (ö. 1004/1590), *Gayetü'l-beyân şerhu Zebd b. Raslân*, Beyrut, Dâru'l-Marife, ts.
- Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 1098/1687), *Gamzu 'uyûni'l-besâir şerhu kitabî'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut 1405/1985 (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye).
- Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî (ö. 1394/1974), *İ'lâû's-sünen* (thk. Hâzım el-Gâzi), Beyrut 1418/1997.